

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

AYTƏN MƏHƏMMƏD qızı BAYRAMOVA

**İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALAR SİSTEMİ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KONTEKSTDƏ
(müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponəntlər: **İlham Mikayıl oğlu Tahirov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
İngilis dili kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il tarixdə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir linqvistikada dilə antroposentrik və kulturoloji istiqamətdən yanaşma xüsusi önəm almışdır. Bunun əsas səbəbi dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşkara çıxarmaq, dilin tarixi inkişaf prosesində xidmət etdiyi etnosun dünyagörüşü, davranış, yaşayış tərzini, adət-ənənəsindən bəhrələnərək formalaşdırdığı ifadə vasitələrinin həmin dilin daşıyıcılarının kommunikativ niyyəti, məqsədi ilə bağlılığını açmaq, bu vasitələrin semantik nüvəsində nəyin durduğunu öyrənməkdir. Son dövrlərə qədər qrammatikanın ekstralingvistik amil və şəraitlə əlaqəli olduğunu çox az tədqiqatçılar qəbul edirdi. Qrammatik formaları, həmçinin qrammatik vasitəni təcrid edilmiş şəkildə əsas götürmək, onların sözlə birləşməsi, sözə artırılması və yaranan sözformanın başqa sözlərlə əlaqədə doğurduğu semantik və praqmatik münasibətləri nəzərə almamaq qrammatikanı mədəniyyət kontekstindən çıxarmağa zəmin yaradırdı. Lakin qrammatik formaların semantik, praqmatik, koqnitiv planda tədqiqatları onların funksionallıq xüsusiyyətlərinin dil daşıyıcılarının sosial-mədəni və tarixi təcrübəsi ilə motivləşməsi haqqında əsaslı faktlar üzə çıxardı. Belə motivləşmənin əsaslarını müəyyənləşdirmək dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirdə götürüldüyü tədqiqatlar üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Morfologiya dilin çox öyrənilmiş sahələrindən biridir. Bir sıra hallarda qrammatikanın bu yarusunun problemlərinin həllini tapması da qeyd olunmaqdadır. Bununla bərabər həm xüsusi, həm də ümumi morfologiyaya ənənəvi dilçilik prizmasından baxıldıqda belə geniş elmi mübahisələrə səbəb olan məsələlərin kifayət qədər çoxluğu diqqəti cəlb edir. Məlum olur ki, morfologiyanın linqvokulturoloji və antroposentrik paradigma çərçivəsində öyrənməyə olduqca az diqqət verilmişdir. Dilçilikdə antroposentrik prinsip ənənəvi olaraq dilin leksikasına tətbiqini tapmış, qrammatik kateqoriyalar səviyyəsində antroposentrizm, demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemi dilçilik üçün yeni bir problem deyildir. Bu sahədə fikirlərin birinci inkişaf mərhələsi V. Fon Humboldtun xalq ruhu ideyası ilə bağlı olmuşdur. V. Humboldt dili mədəniyyətin birbaşa ifadəsi hesab edirdi. Amerika alimləri F. Boas, E. Sepir və B. Uorf bu fikirləri inkişaf etdirmişlər. Onlar dilin nisbilik nəzəriyyəsinə yaratmışlar. Həmin nəzəriyyəyə görə, yalnız öz dilinin imkanları ilə kifayətlənən xalq yalnız bu dilin onlara verdiyi dünyabaxışı ilə yaşayır. Relyativistlər belə hesab edirlər ki, dil mütləq və hərtərəfli hakimiyyətə malikdir. Dil təfəkkür normalarını və davranışı müəyyənləşdirir, məntiqi kateqoriyaların və kon-

sepsiyaların yaranmasında aparıcı rol oynayır, insanın fərdi və ictimai həyatına hərtərəfli nüfuz edir, mədəniyyət formasını təyin edir, insanı onun bütün həyatı boyu müşayiət edir. Amerika relyativistlərinin dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında ideyaları bu sahədə tədqiqatların inkişafının ikinci mərhələsini təşkil edir. Üçüncü mərhələ dillə mədəniyyət arasında əlaqələrin varlığı və yoxluğu haqqında baxışlar arasındakı ziddiyyətlərin araşdırılması prosesini əhatə edir. Dördüncü mərhələ isə yanaşma üsullarında ifrat zidd mövqelərdən çəkinmək, dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin orta nöqtələrini axtarmağa köklənmişdir.

Dil mədəniyyətin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətə təsir göstərən vasitədir. Ona görə linqvokulturoloji əlaqələr mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bütün bunlar dil və mədəniyyət probleminin tədqiqinin dil-etnos-mədəniyyət triadasına əsaslanan yeni istiqamətlər meydana çıxardı. Əslində məsələnin belə bir müstəviyə çıxarılması onun “dil və mədəniyyət” kontekstindən “insan və mədəniyyət” kontekstinə köçürülməsi deməkdir. Bu halda söhbət dil vahidlərinin linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsindən gedir. Linqvokulturoloji tədqiqat xalqın həyat tərzini və ənənələrini nəzərə almağı da əhatə edir. Ekstralinqvistik sahəyə aid olan, həmçinin dil faktlarının koqnitiv, mədəni və sosial izahlarının axtarılmasını əhatə edən tədqiqatlar da linqvokulturologiyaya məxsusdur. Dildən kənar reallıqlara istinad etmək dil strukturunun bitkin təsviri, tam və hərtərəfli dil obrazını yaratmaq üçün vacibdir. Kulturoloji informasiyanı daşıyan ünsür, element və vahidlər, həmçinin onların əlaqələnmə xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması müxtəlif aspektli tədqiqatlar tələb edir. Ona görə də linqvokulturoloji tədqiqatların yönümlüüyü də rəngarəngdir. Müasir dilçilikdə linqvokulturoloji tədqiqatlarda qoyulan məsələyə yanaşma üsullarının müəyyənləşdirilməsi də aktuallığı ilə seçilir. Tədqiqatlarda praqmalinqvistik, koqnitiv, semantik aspektlərin, eləcə dildə subyektiv amilin rolunun qabardılması diqqət mərkəzinə çəkilir. Linqvistik tədqiqatlardakı belə geniş yönümlük linqvokulturoloji xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması imkanlarını artırır.

Müasir linqvistikanın antroposentrik yönümü dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı tədqiqatların diqqətini fərdlərin həyatını tənzimləyən və sosisiumun mövcudluğunu təmin edən iki qlobal sistem quruluşu (dil, mədəniyyət) üzərində cəmləşdirir. Müasir kulturologiyanın metodoloji əsasında duran sistem yanaşmaya görə, mədəniyyətə obyektiv (maddi) və subyektiv (mənəvi) elementlərin toplusu kimi baxılır. Sistem yanaşmanın tətbiqinin çətinliyi və mürəkkəbliyi tədqiqatçının mədəniyyətin obyektiv təzahürünə istinad edərək subyektiv mədəni formaları üzə çıxarmaq, onları qruplaşdırmaq və təsnif etmək ilə şərtlənir. Obyektiv formalar müşahidə

olunandır. Subyektiv formalar isə tədqiqat və təhlil nəticəsində müəyyənəndirilir. Linqvokulturologiyada ənənəvi təyin olunmuş dil vahidləri (söz, frazeologizm, idiom, mətn və s.) obyektiv elementləri təşkil edir. Mədəniyyətin dildə reallaşan subyektiv elementləri linqvokulturoloji konseptlər adlandırılır. Bu baxımdan dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin linqvokulturoloji konseptologiya çərçivəsində öyrənilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir. Dil, təfəkkür və mədəniyyət kompleks şəkildə tədqiq edilir.

İnsanın dil bacarıqları yalnız dil vahidlərindən istifadə etməklə məhdudlaşdırıla bilməz. Nitq prosesində bu vahidlər qarşılıqlı əlaqələnmiş, mürəkkəb semantik şəbəkə yaratmış olur. Bu prosesdə mənalar bir-birini qarşılıqlı tamamlamaqla yanaşı, yeni semantik istiqamətlər açır. Dil vahidi nitq situasiyasından, adresantın müxtəlif hadisə və predmetlərə münasibətindən, onun etnos mənsubluğundan, etnosun mədəniyyət və düşüncə tərzindən asılı olur və bu asılılıq məhz ünsiyyət prosesində maksimal həddə qədər yüksəlir. Linqvistik biliklərin yeni kvantları dilin və onun daşıyıcısının qarşılıqlı əlaqəsindən bəhrələnən yeni qavram elementlərinin varlığını təsdiq edir. Dildə insan amili son dərəcə mühüm rol oynayır. Ona görə də dili onun vahidlərini parçalamaqla və ya dil vahidlərinin bir-biri ilə birləşməsi ilə alınan mürəkkəb konstruksiyaların sxematik təhlili artıq dilin öyrənilməsi üçün kifayət etmir. Dil ondan istifadə edən insan amili ilə bir yerdə araşdırılmalıdır. Bu isə, dilin antroposentrik xüsusiyyətlərini öyrənmək tələbini ortaya atır. F.de Sössürün təbirincə desək, dil anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir. Onu əlifba, simvolik obrazlarla, hərbi siqnallarla və s. müqayisə etmək mümkündür. İşarələr sisteminin tətbiqi istifadəçiyə aiddir. Artıq müəyyənəndirilmişdir ki, dil yalnız işarələr sistemi olmaqdan çıxmış, işarələr sistemini şüurlu şəkildə, spesifik seçmələrlə, etnik düşüncə tərzii ilə bir-biri ilə birləşdirərək ünsiyyəti gerçəkləşdirən mürəkkəb bir mexanizmə çevrmişdir. Beləliklə, dilin bir sistem kimi tədqiqatı antroposentrik dil sisteminin müxtəlif təzahürlərini aydınlaşdırmaqla tamamlanır. Dildə antroposentrizm insanın dildəki özünəməxsusluğunun ifadəsi ilə bağlı problemin çözülməsi zamanı üzə çıxır. Özünəməxsusluq real gerçəkliyin və onun obyektlərinin dərkinə nəzərdə tutur. Bu məsələnin araşdırılması prosesində müxtəlif dillərdə bir-birindən fərqlənən hadisələr qeydə alınır. Belə fərqlərin səbəblərinin axtarışı müxtəlif milli dil birliklərinin həyat tərzii, adət-ənənələri, düşüncə tərzii, bir sözlə etnomədəniyyətlərində müxtəlifliyi ön plana çıxarır. Deməli, insan fikrinin, düşüncəsinin, mədəniyyətinin, ifadə vasitələrinin arxasında güclü etnokulturoloji amillər durur. Müasir dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifələrdən

biri də bu etnokulturoloji, linqvokulturoloji amilləri aşkara çıxararaq, onları mədəniyyətlərəarası kontekst səviyyəsinə qaldırmaqdır.

İsmi qrammatik kateqoriyalarda antroposentrik amillər, linqvokulturoloji ünsürlər alt qatda, implisit şəkildədir. Qrammatik kateqoriya məsələsi koqnitiv linqvistika mövqeyindən tədqiqat obyektinə az olmuşdur. Qrammatika sıxılmış semantikanı təqdim edir, qrammatik mənalar sistemini özündə birləşdirir. Bu mənalar gerçəkliyin şərhə və konseptuallaşdırılması üçün zəruridir.

Qoyulmuş məsələlərin həllinin üç perspektiv istiqaməti diqqətə cəlb edir. Linqvokulturoloji qarşılıqlı əlaqəni aşkara çıxarmaq üçün dil sisteminin səviyyələri üzrə öyrənilməsi mümkündür. İkinci istiqamət məsələlərin həllinə dilin üç formal aparatı, buna uyğun olaraq üç dil paradigması və onların dilin üç formal aparatına - semantikaya, sintaksisə və praqmatikaya əsasən öyrənməyə əsaslanır. Nəhayət, linqvokulturoloji tədqiqat dil şəxsinin təşkilatı strukturuna istinad edir. Məhz bu istiqamət daha aparıcıdır. Çünki linqvistikanın və linqvokulturologiyanın son nailiyyətlərini əhatə edir.

Tədqiqatın obyektinə ismi qrammatik kateqoriyalar, onların funksionallığı və funksionallıq prosesində aşkara çıxan linqvokulturoloji xüsusiyyətlər, insanın reallığı mənimsəməsinin verbal mexanizmləri, cəmiyyətin mədəni təcrübəsinin mental və verbal təqdimat vahidləri funksiyasını yerinə yetirən linqvokulturoloji informasiyalı vahidlər, eləcə də onların birləşmələrinin əmələ gətirdiyi etnomədəni kontekstlərin müxtəlif dillərdəki təzahür formalarıdır.

Tədqiqatın predmetinə ismi qrammatik kateqoriyaların məzmununda və funksionallığında təzahür edən antroposentrik və linqvokulturoloji aspektlər, müxtəlif dillərin materiallarında aşkara çıxan mədəniyyətlərəarası kontekstlər, real gerçəkliyin ilkin və təkrar konseptuallaşması nəticəsində etnomədəni komponentləri fərqlənən, modelləşdirilə bilən konstruksiyalardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ismi qrammatik kateqoriyaların mədəniyyətlərəarası kontekstdə öyrənilməsi, qrammatik kateqoriyaların linqvokulturoloji parametr və elementlərinin aşkara çıxarılmasıdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

-dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirinə ontoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək;

-məntiqi və qrammatik kateqoriya anlayışlarının müqayisəli aspektdə öyrənilməsi;

- qrammatik kateqoriyaların dil sistemindəki yeri, onların əlaqələrinin və funksionallığının tədqiq etməsi;
- ismi qrammatik kateqoriyaları təyin etmək;
- müxtəlif dillərin ismi qrammatik kateqoriyalar sistemlərinin kateqorallaşmadakı rolunu araşdırmaq;
- dilin linqvokulturoloji elementləri və onların iyerarxiyasının təyin etmək;
- morfoloji kateqoriyanın məzmunundakı mədəni-spesifikliyin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- qrammatik formaların mədəni amilləri verballaşdırma imkanlarını öyrənmək;
- müxtəlif dillərdə hal kateqoriyasının etnokulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək və onların müqayisəsi zəminində mədəniyyətlərarası konteksti aşkara çıxarmaq;
- kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələrini və onların linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələrini və onların linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;
- cins kateqoriyasının ifadə vasitələrini və onların linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- ismi qrammatik kateqoriyalar əsasında qrammatik semantikanın antropomorf mənbələri və qrammatik formaların kreativ imkanlarını açmaq;
- lingvokulturologiya, dilin milli etnokulturoloji özəlliyinə dair tədqiqatlarda əldə edilmiş nailiyyətləri ümumiləşdirmək;
- mədəni linqvistik və koqnitiv kateqoriyalar kontekstində linqvokulturoloji konseptlərin yerini müəyyənləşdirmək;
- lingvokulturoloji konseptlərin baza xüsusiyyətlərini təsvir etmək;
- dünyanın dil mənzərəsində linqvokulturoloji konsept və metakonseptlərin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın mənbələri, əsasən, Azərbaycan, rus və ingilis dilində yazılmış bədii əsərlərdən seçilmişdir. İşdə tipologiya və müqayisəli tarixi tədqiqatlarda olan illüstrativ materiallardan da istifadə olunmuşdur. Qrammatik kateqoriyaların linqvokulturoloji aspektlərinin araşdırılması zamanı yalnız qeyd olunmuş üç dilin materialı yetərli olmadığından müvafiq ismi qrammatik kateqoriyaların olduğu dillərin (məsələn, fars, alman, fransız, ispan və s.) materialları da lazım gəldikcə istifadə olunmuşdur. Belə materiallar problemə aid tədqiqat işlərindən, məqalə və monoqrafiyalardan götürülmüşdür. Mədəniyyətlərarası konteks-

tin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə eyni əsərin müxtəlif dillərə tərcümələrinə də müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Dillə mədəniyyətin əlaqəsini aşkara çıxarmağa və aydınlaşdırmağa kömək edən üsul dil sisteminin danışan insan kontekstində araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, dilin leksik-qrammatik, koqnitiv və praqmatik təsvir metodudur. Leksik-qrammatik, koqnitiv və praqmatik model dil şəxsinin strukturunu təşkil edir. İşdə semantik, kontekst, kontent və derivasiya təhlili, kontrastiv-təsviri metodlardan da istifadə edilmişdir. İstifadə olunan metodların çoxluğu tədqiqat predmetinin çoxcəhətliyindən irəli gəlir. Kontekst təhlili müxtəlif dillərin eyni ismi kateqoriyalarının, həmçinin eyni mənanın müxtəlif ifadə vasitələrinin tədqiqi prosesində tətbiq edilmişdir. Kontekst təhlili dil və mədəniyyət amillərinin mətndəki qarşılıqlı əlaqəsinin açılmasında yaxşı nəticələr verir. Tədqiqat prosesində tədqiqatçı üçün doğma olan etnosun kommunikasiya və düşüncə tərzini materiallarının başqa etnosun eyni tərtibli materialları ilə müqayisə olunduqda kontrastiv metodun tətbiqi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Tədqiqat dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri, qrammatik kateqoriyalarda etnokulturoloji amillərin, eləcə də dildə mədəniyyətlərarası kontekstin təzahürü kimi fundamental məsələlərə həsr olunduğundan onun metodoloji bazasını təşkil edən işlər kifayət qədər çoxdur. Dissertasiyanın metodoloji əsasında tədqiqatçıların dillə, o cümlədən də onun kateqoriyalarına antroposentrik yanaşmanın müxtəlif aspektlərini aydınlaşdıran (V.Fon Humboldt, E.Sepir, B.Uorf, O.Yespersen, E.Benvenist, Q.Qiyom, V.Z.Demyankov, Y.H.Karaulov, A.A.Potebnya, Y.S.Stepanov və b.), qrammatik semantikaya (A.V.Bondarko, A.Vecbitskaya, A.Y.Kibrik, Y.Kuriloviç, M.V.Panov, T.Q.Xazaqerov və b.), həmçinin konkret morfoloji kateqoriyalara (kəmiyyət kateqoriyası: D.I.Arbatskaya, L.A.Bursenskaya, V.İ.Deqterev, Q.Korbett, L.D.Çesnokova; cins kateqoriyası: M.Dimtriyeva, D.O.Dobrovolskaya, Q.H.Karelova, R.Lakoff, O.V.Ryabov, Z.Xotkina, D.Huber, D.Simmerman; mənsubiyyət kateqoriyası: Q.Volf, A.Qvozdev, C.Layonz və b.) həsr olunmuş işlər durur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun linqvistikada özünü göstərən yeni araşdırma meyllərinə aidiyyəti əsasında müəyyənləşdirilir. İşdə dilin və dil faktlarının koqnitiv, praqmatik, kulturoloji və antroposentrik aspektləri öyrənilir. Milli-mədəni xüsusiyyətləri əks etdirən etnik şüurun qrammatik kateqoriyalarda verballaşan formaları Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq tədqiqat obyektinə edilmişdir. Etnosun həyatı, coğrafiyası, həyat və

məişət tərzi, milli düşüncəsi, adət-ənənələrinin real gerçəklik hadisələrinə münasibətdə ayrı-ayrı dil daşıyıcılarının fikri ifadə etmək formalarına fərqli təsirləri aşkara çıxarılır. Kəmiyyət, mənsubiyyət, cins, eləcə də müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kimi kateqoriyaların ayrı-ayrı dillərdə ifadə edilməsinin oxşar və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılması, qrammatik formalarda etnokulturoloji komponentlərin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın aparıcı xəttini təşkil etmiş, real gerçəkliyin müxtəlif hadisə və predmetlərinə münasibətin qrammatik formanın köməyi ilə ifadə etməyin özəlliklərinin açılmasına cəhd göstərilmişdir. Mədəniyyətlərarası kontekst qrammatik, xüsusən ismi qrammatik kateqoriyalar əsasında ilk dəfə olaraq geniş təhlil və araşdırma obyektinə olmuşdur.

Dil materialı və dil faktorunun semantikasına antroposentrik, koqnitiv, praqmatik baxış, semantikada etnokulturoloji komponentlərin məzmun planındakı rolu dilin qrammatik kateqoriyalar sistemində münasibətdə yeni elmi-nəzəri mövqeyi formalaşdırmağa əsas verən faktları üzə çıxarmağa kömək edir. Müəyyən ismi qrammatik kateqoriyanın olduğu və olmadığı dillərin materialları üzrə mənsubiyyət və ya possessivliyin, cinsin, kəmiyyətin ifadə olunmasında üzə çıxan semantik fərqlilik aydınlaşdırılır.

Dil sisteminin linqvokulturoloji aspektdə araşdırılması, linqvokulturoloji təhlil vahidlərinin ayrılması, dil vahidlərinin milli-mədəni özəlliyinin aydınlaşdırılması, dil şəxsinin strukturunun qurulması, onun təsvirinə yanaşma üsulu üçün elmi yeniliyinin təşkilədiciləridir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada müasir nəzəri dilçilik problemləri diqqət mərkəzinə çəkilir, yeni tədqiqat modelləri irəli sürülür. İşdə morfoloji kateqoriyaların antroposentrizm və linqvokulturoloji planda araşdırılması əsas götürülür. Dildə “insan amili”, “mədəniyyət amili” yeni aspektdən nəzərdən keçirilir, qrammatik kateqoriyaların antroposentrikliyi əsaslandırılır. Morfoloji kateqoriyaların yalnız referentə aidliklə motivləşməsinin, bu kateqoriyaların əlamətini qəbul etmiş sözformaların, yaxud kateqorial qrammatik formaların funksionallıq həddləri genişləndirilir. Qrammatik kateqoriya ilə müvafiq kateqoriyanın daxil olduğu funksional semantik sahədən etnokulturoloji komponent və etnokulturoloji informasiya ifadə vasitələrinin nitq prosesində seçilməsinə təsir göstərən amilləri aydınlaşdırmağın vacibliyi təsdiq edilir. Bu cəhət ismi qrammatik kateqoriyanın tətbiqinə təsir edən ekstralinqvistik xüsusiyyətləri üzə çıxarmağa kömək göstərir.

Tədqiqat göstərir ki, nitq etiketi, aforizm və pəremiyalar, şeirlər, mahnılar, deyimlər, reali və frazeologizmlər, nağıl, rəvayət, mifoloji vahidlər, nitq stereotiplərində mədəniyyətin təsiri güclü hiss olunur və onlar

lingvokulturoloji minimumu təşkil edir. Bununla yanaşı, mədəniyyətin, düşüncə tərzinin dilə təsiri başqa səviyyə vahidlərində, o cümlədən qrammatik kateqoriya vahidlərində də təzahürünü tapır. Qrammatik kateqoriyanın lingvokulturoloji prosesdə iştirakı daha geniş çevrəlidir, dil sisteminin daha dərin qatlarına nüfuz edir. Ən başlıcası odur ki, dildə mədəniyyətin, düşüncə tərzinin təzahürünə kompleks şəkildə yanaşmaq, məsələni ayrı-ayrı dil vahidləri səviyyəsinə endirmək deyil, yüksək səviyyəyə, kommunikasiyanın informasiya tutumlu konstruksiyaları, oradan da mətn səviyyəsinə qaldırmaq tələb olunur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyadan yeni formatlı nəzəri qrammatika dərslərinin hazırlanmasında, lingvokulturologiya, etno-lingvistika, koqnitiv dilçilik, praqmatika, semantika üzrə seminar və mühazirələrdə istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri deskriptiv qrammatik təsvirin təkmilləşdirilməsində tətbiqini tapa bildiyi kimi, “Dilçiliyə giriş”, “Ümumi dilçilik”, “Nəzəri qrammatika”, “Mədəniyyətlərarası kommunikasiya”, “Mətn dilçiliyi”, “Tərcümə nəzəriyyəsi” fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın materialları qrammatika, qrammatik üslubiyat üçün faydalı olub, müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyalar sistemindəki fərqlərlə bağlı meydana çıxan tərcümə çətinliklərini aradan qaldırmaqda tətbiqini tapa bilər. Dissertasiya kateqoriallaşmış sözformaların ikidilli və çoxdilli lüğətlərinin hazırlanmasında, habelə avtomatik tərcümə problemlərinin həllində istifadə oluna bilər.

Müdəfiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dil və mədəniyyət daim qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə inkişaf edir.

2. Dilin genetik sistemi insanın dünyabaxışı ilə bağlıdır. Qrammatik vahidlərin seçiminə və qavranmasına adresant və adresantın daxili aləmi təsir göstərir.

3. Antroposentrik metodun tətbiqi ənənəvi morfoloji kateqoriyaların daha dəqiq izahının verilməsinə imkan yaradır.

4. Qrammatik kateqoriyalar antroposentrik mahiyyət daşıyır. Dilin qrammatik sisteminin aydın dərk olunmasının əsas üsulları sırasında morfoloji kateqoriyaların lingvopraqmatik və mədəni kontekstdə tədqiq olunması mühüm yer tutur.

5. Qrammatik kod konseptual mənələrin verballaşmasında iştirak edir. Hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, cins və s. konseptlərin formalaşmasında qrammatik kod fəaliyyət göstərir. Lingvokulturoloji təhlilin obyektini yalnız leksik və frazeoloji vahidlər deyil, həm də morfoloji vasitələr olmalıdır.

6. Cinsə görə ayırma bir sıra dillərdə qrammatik formanın həm denotativ, həm konnotativ (praqmatik) mənasına nüfuz edir.

7. Cins və kəmiyyət kateqoriyasının diskursiv şərh morfoloji formasının işlənməsinin çox hallarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu halda kateqoriyanın ilkin semantik funksiyası ilə əlaqə itir, emfatik ayırma işə qalır.

8. Dilin linqvokulturoloji kod funksiyasını yerinə yetirməsi etnokulturoloji komponentin təsiri ilə baş verir.

9. Kulturoloji kod dil vahidlərinin mədəni nişanlanmasının indikatoru və ya dilin linqvokulturoloji kod kimi funksionallığının göstəricisidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya mövzusu üzrə müəllifin 24 məqalə və 3 tezisi, həmçinin bir monoqrafiyası çap olunmuşdur. İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi “Giriş”, 5 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti təyin olunur, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, materialı seçilir, işçi fərziyyələri irəli sürülür, tədqiqatın metodoloji əsasları göstərilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobasiyası, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Linqvistikada qrammatik kateqoriya anlayışının təkamülü**” adlanan birinci fəslində ənənəvi və müasir dilçilik istiqamətlərində qrammatik kateqoriya anlayışına münasibət, qrammatik kateqoriyaların təsnifi məsələləri öyrənilir.

Hər bir dilin milli spesifikasının onun leksik və frazeoloji sistemi ilə yanaşı, qrammatikasında, xüsusən morfoloji kateqoriyalarında hansı şəkildə özünü göstərməsi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində bu xüsusiyyətlərin necə təzahür etməsi indi tədqiqatçıları daha çox maraqlandırır. Qrammatikanın milli-mədəni özünəməxsusluqları qrammatik quruluşda etnokulturoloji amilləri, onları doğuran səbəbləri aydınlaşdırmaq istiqamətində öyrənilir.

Məntiqi kateqoriyalar sisteminə materiyaya aid olan, onu müxtəlif cəhətlərdən təyin edən kateqoriyalar daxildir. Kəmiyyət, keyfiyyət, məkan

və zaman, hadisə və mahiyyət, forma və məzmun, xüsusiyyət və təklik və başqaları belə kateqoriyalardandır.

Dillə təfəkkür arasındakı vasitəçi rolunu kateqoriya yerinə yetirir. Təfəkkür və ya dil kateqoriyaları eyni formada deyildir. Bu fərq onların mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Təfəkkür öz kateqoriyalarını sərbəst dəqiqləşdirə bilər. Dil kateqoriyaları isə sistemə malikdir. Qrammatik kateqoriyalar insan idrakının inkişaf etməsi və təkmilləşməsi prosesində meydana gələn və gerçək aləmdə baş verən hadisələri, bu hadisələrin mühüm xassələrini və onların arasındakı münasibətləri göstərən anlayışları, daha doğrusu, fəlsəfi kateqoriyaları əks etdirir. Başqa sözlə, insanın idrak prosesində dərk edilən gerçəklik öz real ifadəsini dildə tapır.

Qrammatik kateqoriyalar dilçilikdə olduqca çox araşdırma, izah, təsvir və müqayisə predmeti olmuşdur. Bu məsələ ümumi planda fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalarla müqayisədə, həm ayrıca bir dilin materialı üzrə müqayisəli, müqayisəli tutuşdurma metodları ilə funksional aspektdə, tipoloji planda və s. tədqiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, qrammatik kateqoriya bir problem kimi həllini, hələ ki, tapmamışdır.

Ənənəvi dilçilik qrammatik kateqoriya probleminə məzmun və ifadə planı mövqelərindən yanaşır və birtərəfliyi istisna edir. Qarşılaşdırma və qeyri-qarşılaşdırma yolları ilə fərqlərin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif-sistemli dillərdə qrammatik kateqoriyalar quruluşunun çoxşaxəliliyini aşkara çıxarır. Qrammatik kateqoriyalarda struktur çoxformalılıq müxtəlif tipli qarşılaşdırma əsasında üzə çıxır. Qarşılaşdırma prinsipində binarlıq mühüm şərtədir. Lakin qrammatik kateqoriyalarda yalnız ikiüzlü deyil, çoxüzlü qrammatik oppozisiyalar da vardır.

Dilin qrammatik kateqoriyaları qrammatik məna əsasında müəyyənləşdirilir. “Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. ... Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin (formalar) vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır.”¹

Qrammatik kateqoriyalar ənənəvi dilçilikdə ikitərəfli linqvistik vahid kimi götürülür. Onların elementləri ifadə və məzmun planına görə qarşı-qarşıya qoyulan dilçilik tədqiqatlarında koqnitiv və diskursiv yanaşma üsullarının tətbiqi ilə sürətlə dəyişir. Qarşılaşdırma ifadə planında bir vahidin sıfır şəkilçisiz variantı, digərində eyni şəkilçinin əlavə olunması aşkardır.

¹Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2008, s. 184

Qrammatik kateqoriyalar dilin müəyyən sistem vahidləridir. Onlar nitq parçasının vahidi sayılmır. Halbuki mətndə onları ayırmaq və müşahidə etmək olur. Ənənəvi dilçiliyin paradıqma və qrammatik kateqoriyanı tam şəkildə morfoloji səviyyəyə endirməsi mübahisə doğurur. Qrammatik vasitələr nitqyaratma prosesində istifadəyə cəlb olunur. Nitq formalaşmırsa, leksik sistem vahidləri arasında əlaqələrin qurulması şərti səciyyə daşıyır. Belə olan halda ənənəvi dilçilik qrammatik kateqoriyanı əlaqələrin və qarşılaşdırmaların təsnifi və ümumiləşdirilməsinin nəticəsi kimi təqdim edir.

Dil - nitq qarşılaşdırılması qrammatik tədqiqatlar zamanı bir kənara qoyulur, dil-nitq dıxotomiyası nitq fəaliyyəti ilə əvəzlənir, qrammatik formaların sintaqmatik istifadə olunması imkanı yaranır. Sözformalar kontekstual şərtlənir, kontekst daxilində əlavə imkanlar və mənalar qazanır.¹

Ənənəvi dilçilikdə qrammatik kateqoriyalar adlandırılan məsələlərin dilin funksionallıq müstəvisinə keçirilməsi ehtiyacı hiss edilməkdədir. Koqnitiv diskursiv linqvistik təhlilə genişləndirilən funksional təhlil müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik amilləri nəzərdə tutur. Bir dildə yazılmış əsər həmin dilin mədəni mühitindədir. Əsəri başqa dilə tərcümə etdikdə mədəniyyətlərarası mühit formalaşır. Belə dil materialının mədəniyyətlərarası kontekst çərçivəsində öyrənilməsi vacib şərtə çevrilir. Ümumiyyətlə, mədəni və linqvikulturoloji kontekst qrammatik kateqoriyanın morfoloji səviyyəsinin hüdudlarını aşaraq ondan çox-çox kənara çıxır. Mədəniyyətlərarası linqvistik kontekst isə eyni və fərqli mətnlərin həm də fərqli dillər müstəvisinə gətirilməsini tələb edir. Müasir dilçiliyin “qrammatik kateqoriyaların diskursiv potensialı” anlayışı qeyd olunmuş məsələləri əhatə edir.

Qrammatik hadisələrə geniş funksional mövqedən yanaşma qrammatik mənalara məzmun kateqoriyaları kimi baxmağa əsas verir. Belə məzmun kateqoriyaları dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində yer alır. Obyektiv gerçəkliyin ən yüksək ümumiləşmələrini özündə birləşdirən kateqoriyalar (məhiyyət, kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət, məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət, ızırab) təfəkkür vahidi kimi dildə mövcuddur. Anlayış kateqoriyaları mövcud ictimai mühitdə yer alır. Qrammatik kateqoriyalar aləmin konseptuallaşma və kateqorialaşdırma üsullarıdır. Gerçəklik, canlılıq, konkretlik, mücərrədlik, kvantitavlik, təklik, kauzasiya və digər anlayış kateqoriyaları da aşkara çıxır.

¹ Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. Москва, Высшая школа, 1970, с. 82

Qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onların təsnifi məsələsidir. Təsnifat əsasında, həmçinin məqsəd və metodlardan asılı olaraq morfoloji kateqoriyaların təsnifinin aşağıdakı tipləri vardır: 1) empirik; 2) morfoloji-semantik; 3) semantik-praqmatik. Bundan əlavə təsnifin kompleks forması vardır. Bu tipə məzmun-funksional, struktur-sintaktik və bilavasitə morfoloji təsnif daxil edilir.

Kateqoriyaların təyini və onların müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılması sahəsində yeni istiqamətlərdə aparılan tədqiqatların sayı artmaqdadır. Bu tədqiqatlar ənənəvi dilçilikdə aparıcı mövqedə duran ismi qrammatik kateqoriyalar və feli qrammatik kateqoriyalar, həmçinin ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar kimi bölgülərə daha geniş prizmadan yanaşmanı şərtləndirir.

Dilçiliyin kateqoriyalara istinad edən elmi əsasları dəyişmişdir. Hazırda tədqiqatlarda fəlsəfə, dərkətmə nəzəriyyəsi, mifologiya, folklor, tarix, psixologiya, antropologiya, kulturologiya və s. elmlərə müraciət etmək də vacib şərtə çevrilmişdir. Buna görə də, müxtəlif dillərə dair ontoloji səciyyəli araşdırmalarda tətbiq olunan ən yeni linqvistik istiqamətlər konseptual olaraq formalaşdırılır. Koqnitiv dilçiliyin tətbiqi sahələri də buna bağlı olaraq genişlənir. Dil kommunikativ, psixoloji, mədəni amilləri və onların qarşılıqlı təsirlərini də özündə birləşdirir.

Dilə antroposentrik yanaşma dilçiliyi psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıqla yaxınlaşdırır. Antroposentrizm çox zaman dilin leksik sistemində və rabitəli nitqdə özünü göstərmişdir. İnsan amili, insanın vərdisləri, müəyyən ərazidə yaşayıb eyni dilin daşıyıcıları olan adamların fikirlərini ifadə etməsi, ünsiyyət qurması dil müxtəlifliyi ilə yanaşı, dilin müxtəlif vahidlərində, yaruslarında düşüncə tərzini, həyata baxış ünsürlərinin də öz ifadəsini tapmasına səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların müxtəlif dillərdə fərqli xüsusiyyətlər daşması, bəzi kateqoriyaların bir dildə mövcudluğu, başqa bir dildə isə yoxluğu indi yalnız dil sistemi ilə izah olunmur. Belə kateqoriyaların antroposentrizm, linqvokulturologiya və etnolinqvistika ilə bağlılığı da aşkara çıxır.

Dünyanın dil mənzərəsi dil daşıyıcılarında ümumi fon bilikləri yaradır. Həmin biliklər mədəni nişanlanmış vahidləri mədəniyyət kvantları ilə əlaqələndirir. Fərdin və müəllifin gerçəkliyin dil mənzərəsini ayırmaq olar. Bu halda bir fərdin dünyaya dil baxışı nəzərdə tutulur.

Dilin davranışa təsirindən danışarkən nəzərə alınmalıdır ki, dil keçmiş təcrübənin əldə etdiyi saysız-hesabsız nailiyyətləri özündə sintezləşdirir, mərkəzləşdirir və bir təfəkkür vasitəsi kimi istifadə olunduğu üçün

insanları həmin təcrübələrin təsiri ilə formalaşan davranışa tabe və məcbur edir. Müasir linqvistik paradigmlərin qaynaqları elə qurumlarda aşkar edilir ki, onlar ilk nəzərdə antroposentrizm və dildə subyektivlik ideyalarından uzaqdır.

Qeyd olunanlar bir daha təsdiq edir ki, dilin hansı dövrü götürülsə götürülsün onda linqvokulturoloji kodları aşkara çıxarmaq mümkündür və bu kodlar da öz növbəsində linqvokulturoloji vahidləri aşkarlayacaqdır. Belə vahidlər hər cür qrammatik kateqoriyalara da nüfuz etmişdir.

Dissertasiyanın **“Müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri”** adlanan II fəslində dünyanın dil mənzərəsində kəmiyyət konsepti, ayrı-ayrı dillərdə kəmiyyətin ifadə vasitələri, kəmiyyətin mədəniyyətlərarası kontekstdə təzahürü məsələləri tədqiq edilir.

Kəmiyyət konsepti mədəniyyətdə üç şəkildə təzahür edir: 1) hesablama; 2) kəmiyyətin adı; 3) kəmiyyətin yazılı işarəsi. Kəmiyyət bütün insanlar üçün vahid koqnitiv prosesi əks etdirən baza və ya bazis konseptidir.

Qədimdə xalqlar rəqəmlərin sakral gücünü qəbul etmiş, onların gizli və sehirlı qüvvələrinin insanlara, həmçinin ətraf aləmə təsir etdiyinə inanmışlar. Belə bir inam da vardır ki, Allah dünyanın idarəsi üçün rəqəmlərdən istifadə etmişdir. Pifqorçular da dünyanı rəqəmlərin idarə etdiyini söyləmişlər.

Bir sayı tamı səciyyələndirir. Mütləq tamlıq vahidliyi təcəssüm etdirir. Allaha və ya kosmosa aid olunur. Vahidin mühüm xüsusiyyəti onun bölünməzliyidir. Qurani-Kərimdə də deyilir: “Allah təkdir”. Bir sayı hind-Avropa, fin-üqor və türk dillərində əvəzlilikdən bir çox dillərdə “insan”, “kişi” (şumer: as, asa, usu “1”) sözündən əmələ gəlmişdir. Bu say insanın ətraf mühitdən ayrılaraq öz fərdi “mən ini qavraması ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir.”¹

Mədəniyyətlərarası kontekstin əsas kodlarından biri leksik və frazeoloji vahidlərdir. Saylarda koqnitiv şərtlənməni öyrənmək üçün kəmiyyət konseptində saytərkibli frazeologizmlər freymini qurmaq məsələsini qoymağa əsas verir. V.Dubrovskaya bu məqsədlə 11 frazeoloji freym qurmuşdur. Freymlər ümumi mənaya görə fərqlənir. Qurulmuş freymlərdə aşağıdakı mənalar əsas götürülmüşdür: 1) yaxşı keyfiyyətlərə malik olmaq; 2) mənfi keyfiyyətlərə malik olmaq; 3) qısamüddətli olmaq; 4) azsaylı olmaq; 5) çox və ya azsaylı olmaq; 6) hamısı olmaq; 7) eyni cür

¹Zarбалиев X.M. Числительные в австронезийских языках (языковые системы счисления). Санкт-Петербург-Баку: Elm və Təhsil, 2015, s.12

olmaq; 8) nəyisə tez yerinə yetirmək; 9) risk etmək; 10) seçim qarşısında qalmaq; 11) sadə olmaq.¹ Göstərilən freymlərin hər biri mədəniyyətlərəarası kontekstdə nəticələr verir.

Freymin xoşbəxt olmaq alt freymində yeddi və doqquz saylarının daxil olduğu sintaktik konstruksiyalar çoxluq təşkil edir. Yeddi və doqquz rəqəmləri bir çox linqvomədəniyyətlərdə müsbət rəmz kimi işlədilir. Be dressed up to nines frazeologizmi “yaxşı geyinmək”, “düzgün geyinmək”, “gözəl geyinmək” kimi mənaları ifadə edir. İngilis düşüncə tərzində geyimin üçlük təşkil etməsi etiket normalarına uyğun sayılır. İngilislərdə kişilər üçün pəncək, şalvar və jilet üçlük təşkil edir. Palto, çəkmə, slindir üçlükdür. Həmçinin köynək, yaxalıq/qalstuk, ayaqqabı, alt paltarlar və corab və s. üçlüklər əmələ gətirir. Qadınlarda jaket, yubka/şalvar və kofta üçlük əmələ gətirir. Tam geyim dəsti üç üçlüklə tamamlanır.

Keyfiyyət, hal, hadisə, hiss, fikir kəmiyyətə görə qiymətləndirmə obyektində hesablaşma, ölçmə mümkün deyildir. Bu zaman dəqiq və təqribi ölçü sistemləri tətbiqini tapmır. Maddi predmetlərlə yanaşı, keyfiyyət, hərəkət, hadisə də kəmiyyət yükü daşıya bilər. Deməli, predmetin, prosesin, əlamətin, keyfiyyətin də kəmiyyəti vardır. Predmetlərin kəmiyyəti onların və ya hissələrinin sayıdır. Diskret olmayan materialların ölçüsü olur.

Kəmiyyətin linqvistik təsvirinin əsaslandığı əlamət və münasibətlər çoxdur. Təklilik, cəmlilik, tamlıq, hissəlik, kardinallıq, ordinallıq, topluluq, distributivlik, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, dəqiqlik və təxminilik, diskretlik və kəsilməzlik, ekstensivlik və intensivlik, “çox-az” münasibəti, nizamlılıq, nizamsızlıq.

A. Axundov ingilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyaları arasında bir sıra tipoloji fərqlərin olduğunu, bu fərqlərin özünü istər semantik, istərsə də qrammatik (morfoloji və sintaktik) planda nümayiş etdirdiyini qeyd edir. “Azərbaycan dilində yalnız təkdə və yaxud yalnız cəmdə işləmə bilən isim qrupu yoxdur. Başqa sözlə, hər hansı ismin müxtəlif qrammatik və üslubi şəraitdə təkdə və yaxud cəmdə işlənməsi mümkündür. İngilis dilində isə kəmiyyət kateqoriyası baxımından leksik-qrammatik cəhətdən təcrid olunmuş sözlər qrupu mövcuddur.”²

¹ Дубровская В. Функциональная роль числительных в английских фразеологических единицах//www.actalinguistica.com/journal/index.php/al/article

² Axundov A. İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası// Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I c. Bakı: Gənclik, 2003, s. 225

Qədim insanlar əşya çoxluğuna ayrı-ayrı predmetlərin cəmi kimi yanaşmazdan əvvəl, bu çoxluğu tam bir toplu kimi dərk etmişlər. Burada əşya qrupunun ayrı-ayrı predmetlərin cəmindən ibarət olması deyil, onun tam bir toplu halında mövcud olması diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Həmin dövrdə topluluq, çox güman ki, əşyaların kəmiyyəti kimi deyil, keyfiyyəti kimi dərk edilir və müxtəlif saylı əşyalardan ibarət toplular müxtəlif əlamətlər kimi qavranılırdı. Əşyaların topluluğu müxtəlif xalqların dilində fərqli şəkildə ifadəsini tapmışdır. Bu cəhət dilin mədəniyyətlə bağlılığından qaynaqlanır. Hər bir xalqın dilində onun obyektlərə, hadisələr münasibətinin inikasını özünü göstərir. Mədəni kontekst dildə müəyyən kateqoriyanın, o cümlədən də kəmiyyət kateqoriyasının ifadə olunmasına da təsir göstərmişdir.

J.Qəribova türk dillərində cütlük anlamının ifadə olunması məsələsini nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlir ki, türk dillərinin daha qədim inkişaf dövrlərində cütlük anlamı müəyyən bir göstərici ilə əlaqədar olmuşdur. Bu, ola bilsin ki, proaltay və yaxud ural-altay dövrlərində mövcud olmuşdur və dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində çoxluq ifadə edən müxtəlif məfhumlar ümumi kəmiyyət anlamı fonunda dərk edilməyə başladığıca, onların ifadə vasitələri arasındakı sərhəd də tədricən yox olmuşdur.”¹

Kəmiyyət kateqoriyasının üçpilləli oppozisiyadan ibarət olması bir sıra müxtəlif quruluşlu dillərdə də mövcuddur. Dildə təklik anlayışı müəyyən vahidi ona oxşar vahidlər çoxluğundan ayırmaq məqsədilə işlədilir. Bununla yanaşı, kəmiyyət də ifadəsini tapır. Başqa sözlə desək, təklik kateqoriyası adlandırılan predmetin ayrıca bir vahid təşkil etməsi kimi düşünülməsini göstərir.

Analitik dillərdə çoxluq bildirən miqdar saylarından sonra isim gəldikdə ikinci tərəfdə cəmlik bildirən əlamət işlənir. Məsələn: ingilis dilində *beş kitab* anlayışı five books, fars dilində pənc kitabha şəklində ifadə olunur. Rus dilində ikinci tərəfin cəmliyi müxtəlif formalarda, o cümlədən ayrı-ayrı şəkilçilər vasitəsi ilə bildirilir: *пяти баранов, десяти тетрадей, десяти домов, двое друзей* və s.

Analitik dillərdə birinci komponenti çoxluq bildirən say olan birləşmələrdə ikinci tərəfin qrammatik şəkilçi ilə ifadə edilməsinin səbəbi məntiqlə deyil, qrammatik norma ilə izah oluna bilər. Birinci tərəfdə leksik-semantik çoxluqla (miqdar, topluluq, cütlük) ikinci tərəf qrammatik vasitə ilə uzlaşır. Bu xüsusiyyət dillərin inkişaf yolları və özünəməxsus

¹Qəribova J. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları (tarixi-müqayisəli tədqiqat): Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1994, s. 20

etnokulturoloji amilləri səciyyələndirir. M.Hüseynzadə və sonralar Ç.Hüseynzadə birinci tərəfi birdən böyük miqdarı bildirən say olan birləşmədə ikinci tərəfin cəm şəkliçisi qəbul etməməsini məntiqlə bağlamasına iki aspektdən yanaşmaq olar. Birincisi, Azərbaycan dilinin daşıyıcısı üçün bu məntiq miqdarın sayda ifadəsini tapmasıdır, ingilis və ya rus dilinin daşıyıcısı üçün məntiq bir tərəfdəki cəmin digər tərəfdə də cəmi tələb etməsi ola bilər. Deməli, bir dildə kəmiyyətə görə uzlaşmanın mövcudluğu, başqa dildə isə belə uzlaşmanın yoxluğu etnokulturoloji mahiyyət daşıyır. Məsələyə sistem yanaşma uzlaşmanın olmasını tələb edir. Çünki dil vahidlərini bir-biri ilə əlaqələndirərkən məntiqi nəticələr çıxarmaq haqqında heç kim fikirləşmir.

Azərbaycan dilinin daşıyıcısı üçün *five books* məntiqə və ya normaya sığmırsa, ingilis dilinin daşıyıcısı üçün *beş kitab* məntiqi pozur. Bu özünü dillərarası interferensiyada da göstərir. İngilis və ya rusdillili olan azərbaycan dilini öyrəndikdə “*beş kitablar*” qəlibindən yararlanırsa, ingilis dilini öyrənən Azərbaycan dilinin daşıyıcısı da “*five book*” variantını doğru sayır.

Dissertasiyanın “**Müxtəlif sistemli dillərdə mənsubiyyət kateqoriyasının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri**” adlanan III fəslində mənsubiyyətin mədəniyyətlərarası xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri, mənsubluğun fərqli formaları və onların dildə adlandırılma aspektləri araşdırılır.

Hər bir dil üçün mənsubiyyət və yiyəlik anlayışları səciyyəvi və ümumdür. Bu, insanın gerçəklik hadisələrinə, özünə və başqalarına münasibəti fonunda formalaşmışdır. Həyat yaşayış uğrunda mübarizə olduğundan insanın hələ qədimdə daha çox, öz mənafeyini güdməsi, onda sahiblik, yiyəlik xasiyyətinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Maddi və mənəvi sərvətlərə yiyələnmək ehtirası qədim dövrlərdən insanları çulğamış bir proses olmuş və maddidən mənəviyə doğru inkişaf etmişdir. Maddi toxluq mənəvi açıqla müşayiət olunmuş, onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini əvəz etmişdir. Nəticədə insan fəaliyyətinin hərəkətverici amillərindən biri “yiyələnmək” arzusu olmuşdur.

Mənsubluq anlayışı ümumi səciyyə dəşisə də, onun ifadə vasitələri sistemi ayrı-ayrı dillərdə fərqlidir. Dillərin sistem münasibətləri bu ifadə vasitələri toplusunun bəzi dillərdə bir-birinə yaxınlaşmasına imkan verirsə, bir başqa qisim dillərdə uzaqlaşma müşahidə edilir. Bəzi dillərdə, o cümlədən də Azərbaycan dilində qrammatik mənsubiyyət kateqoriyası vardır.

Dilin mənsubiyyət kateqoriyasını formalaşdıran yiyəlik sifətləri, əvəzlilikləri və digər vasitələri vardır. Burada aparıcı xətdə “mənim”, “sənin”, “onun” kimi qrammatik formalar durur. Azərbaycan dilində bu

forma yiyəlik şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlilərdir. Mənsubluğun ifadəsi üçün sahib şəxsin mövcudluğu vacib və əsasdır. Sahib yoxdursa, mənsub olan da mövcud deyildir. Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı fikirlərin haçalanması, bu kateqoriyanın iki tərəfinin olması barədə iddialar da bundan irəli gəlir. Sırf linqvistik aspektdən bu ikitərəfliyə yanaşma qrammatik kateqoriyanı morfoloji səviyyədən sintaktik səviyyəyə köçürür. Real həyatda “yiyəlik” və “sahiblik” iki tərəfi ilə ayrılır: sahib və əşya (predmet). Dil həm sahibi, həm də onun sahib olduğu əşyanı ifadə etməlidir. Bu ifadənin birləşmiş məzmununda “sahiblik”, “yiyəlik”, “mənsubluq” məzmunu olmalıdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə yiyəlik əvəzlilərinin əsas funksiyası yiyəliyin, sahibliyin, aidliyin, eləcə də şərti mənsubluq münasibətinin və s. ifadəsinə xidmət edir. Bütün bunlar ismi qrammatik kateqoriyaların mədəniyyətlərarası kontekstdə tədqiqatında problemlər ortaya atır. Qrammatik kateqoriyaların linqvokulturoloji xüsusiyyətləri semantik müstəviyə köçürülür.

Rus və ingilis dillərində sahib şəxsin konkretləşdirilməsi vacibdir. Bəzi hallarda bu tələb cinsə görə fərqləndirmə ilə əlaqədar variativlik yaradır. Buna baxmayaraq, əsas fərq mənsubluğun ifadəsi ilə bağlıdır və mənsubiyyət kateqoriyası çərçivəsində izahını tapmalıdır. Müxtəlif sistemli dillərdə bu cür münasibətlərdə fərqlilik doğuran səbəblər dillərin sistem xüsusiyyətləri ilə izah olunsa da, fərqlərin kökündə linqvokulturoloji amillər durur.

Tədqiqatçılar mənsubiyyət kateqoriyasına, onun xüsusiyyətlərinə, sərhədlərinə, başqa kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqələrinə müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Ayrılan və ayrılmaz mənsubluq bir-birindən fərqləndirilir. Bu iki sahə arasındakı dəqiq sərhədi müəyyənləşdirmək çətindir. İ.Dolinina yazır: “Bu iki sahə arasındakı sərhəd hərəkidir və çox zaman dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətindən asılıdır. Bəzi etnoslarda doğma sayılan mahiyyətlər (qohumluq, təsərrüfat və digər oxşar münasibətlər) başqa etnoslarda yadlaşa bilən mahiyyət kimi qəbul olunur”.¹

Ayrılmazlıq sahəsi sahib şəxslə bədən üzvləri, tam və onun hissələri, eləcə də qohumluq münasibətləri ilə əlaqələndirilir. Bu sahəyə bədən üzvlərini, qohumları, paltarları, şəxsi əşyaları, əmək alətlərini, fiziki və mənəvi keyfiyyətləri aid edirlər. Bəzən adları, məkan daxilindəki ətrafı da bura əlavə edirlər. İ.B.Dolinina qohumluq münasibətlərini partitiv hesab etmir. O, iki cür mənsubluq münasibətini ortaya qoyur: mənsubluq

¹ Долинина И.Б. Высказывания с possessивными актантами // Теория функциональной грамматики: локативность, бытийность, possessивность, обусловленность. СПб.: Наука, 1996, с. 128

münasibəti (mülkiyyət, qohumluq) və partitiv münasibət. Müəllif yazır: “Bu sistemdə insan, onun hissləri, fikirləri, sözləri, davranışı xüsusi yer tutur. Sonuncu, bir tərəfdən, insandan ayrılmaz olduğuna görə, “mülkiyyət və əlaqə” sahəsinə daxil deyildir. Digər tərəfdən, sabit olmadığına görə onun daimi tərkib hissəsi ola bilmir.¹

Təhlil göstərir ki, tədqiqatçılar ayrılmaz mənsubluq sahəsinin obyektiv və subyektiv zonalarını fərqləndirirlər. Hər iki sahənin, yəni obyektiv və subyektiv ayrılmaz mənsubluq sahələrinin təyin olunma meyarlarını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Ayrılmazlığın əsas ideyası sahiblə mənsub olanın ayrılıqda mövcudluğunun qeyri-mümkünlüyüdür.

Ümumiyyətlə, mənsubluq, yiyəlik, sahiblik, aidlik kimi anlayışlar mənsubiyyətin dildə ifadəsinin mürəkkəbliyini və rəngarəngliyini bir daha təsdiq edir. Biz belə bir qənaətə gəlirik ki, mənsubiyyət kateqoriyasının mədəniyyətlərəarası kontekstdə təhlili, ilk növbədə, mənsubluğun xüsusiyyətləri zəminində aydınlaşdırılmalıdır.

Mənsubluğun kəmiyyət əlamətləri vardır. Bu əlamətlər, ilk növbədə, mənsubluq predmeti ilə bağlı olub mənsub əşyanın kəmiyyətindən irəli gəlir. Mənsub olan əşyanın miqdarı bir olduqda tək, birdən artıq olduqda cəm məzmunu yaranır.

“Ev”, “maşın” ailəyə məxsus ümumi predmet də, bu ailənin bir üzvünün şəxsi predmeti də ola bilər. Məsələyə koqnitiv və praqmatik plandan yanaşmaq lazım gəlir. Danışan ayrılan mənsubluq xüsusiyyətli predmetin ailənin bir üzvünə məxsusluğu haqqında informasiyaya malik deyilsə, o, nitq aktında “onların evi”, “onların maşını” tipli birləşmələri istifadə etmək” səlahiyyətinə malikdir. Danışan predmetin ailənin konkret bir üzvünə mənsubluğunu bildikdə də üçüncü şəxsin cəmi formasını işlədə bilir. Bu halda etnosun sosial-mədəni xüsusiyyətləri, düşüncə tərzini aparıcı mövqedə durur. Yəni qrammatik kateqoriya mədəniyyət konteksti ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan düşüncə tərzini üçün ata evini ailənin hər bir üzvünün evi kimi qəbul etmək məqbuldur. Rus, ingilis, fransız, ispan oğula məxsus evə həm də atanın evi kimi baxmırsa, Azərbaycan dilinin daşıyıcı etnokulturoloji müstəvidə oğlun maşınına atanın, eləcə də qardaşın və ya qardaşların maşını hesab edir. Maşının ana və ya bacının/bacıların maşını hesab etmək isə milli-mədəni kontekstdə düzgün sayılmır. Təbii ki, bu

¹ Долинина И.Б. Высказывания с посессивными актантами // Теория функциональной грамматики: локативность, бытийность, посессивность, обусловленность. СПб.: Наука, 1996, с. 128

etnosun tarixinin daha əvvəlki mədəniyyət dövrünə aiddir. Yəni qadının at, araba, maşın sürməsi, vuruşması Azərbaycan düşüncə tərzinə görə düzgün sayılmamışdır. Azərbaycan mentaliteti üçün oğlun öhdəliyi atanın, ananın, bacının və digər qardaşların da öhdəliyidir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının qrammatik göstəricisi sözə qrammatik kəmiyyət kateqoriyasından sonra əlavə olunur. Bu o halda baş verir ki, predmetin kəmiyyətə görə çoxluğunu göstərmək lazım gəlir. Yəni bir əşyanın bir deyil, daha çoxunun mənsubluğu ifadə olunduqda mənsub predmeti bildirən söz cəm şəkilçisi qəbul edir və sonra mənsubiyyət şəkilçisi bu sözə əlavə olunur.

İngilis və rus dillərində mənsubluğun paradiqmi yoxdur. Mənsubluq yalnız sintaktik səviyyədə ifadəsini tapır. İki-komponentli birləşmənin bir tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz və ya mənsubiyyət əvəzlilikləri olur.

Rus dilində posessivliyin ifadəsi zamanı leksika və qrammatika sintaktik səviyyədə qarşılıqlı təsirdə olur. Tədqiqatların semantik yönümü sintaktik konstruksiyaların onların komponentlərin leksik semantik xüsusiyyətləri əsasında qurulmasını öyrənməyə təkan vermişdir. Sintaksem minimal bölünməyən sintaktik-semantik vahiddir. Sintaksem həm bəsit məna daşıyıcısı, həm də daha mürəkkəb sintaktik quruluşun konstruktiv komponentidir. Sintaksem müəyyən sintaktik funksiyalar daşıyır. Onun 3 fərqləndirici əlaməti vardır: 1) əmələ gəldiyi sözün kateqorial semantik mənası; 2) müvafiq morfoloji forma; 3) sintaktik olaraq müəyyən mövqedə reallaşma. Sintaksemnin üç əsas funksiyası fərqləndirilir: 1) müstəqil işlənmə; 2) cümlənin komponenti kimi işlənmə; 3) söz birləşməsinin komponenti kimi işlənmə. Sintaksemlərin sərbəst, şərtlənmiş, əlaqəli olmaqla üç funksional tipi vardır.¹

Yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözforma ilə mənsub predmeti bildirən sözün (və ya sözformanın) əmələ gətirdiyi birləşmələr də sintaksemlərin bir növüdür. Əgər sözü S, yiyəlik hal şəkilçisini YHŞ, mənsubiyyət şəkilçisini MŞ ilə işarə etsək, rus dilində mənsubiyyət birləşməsi funksiyasında çıxış edən birinci sintaksem modeli belə olacaqdır: S+(S+YHŞ).

Rus dilində mənsubiyyət birləşməsi funksiyasını yerinə yetirən ikinci sintaksem modelinin birinci tərəfi mənsubiyyət əvəzliyi (MƏ), ikinci tərəfi isə mənsub predmeti bildirən söz olur MƏ+(S+YHŞ).

¹ Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Москва, Эдиториал УРСС, 2001, с.5

Azərbaycan dilində birinci model bir qədər fərqlidir. Azərbaycan dilində birinci tərəf ziyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözdür. Onların birləşməsindən mənsubiyyət ifadə edən birləşmə - sintaksem formalaşır: (S+YHŞ)+(S+MŞ). Bu model III növ təyini söz birləşməsi strukturunun eynidir. İkinci model ziyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlik (Ə) və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözdən əmələ gəlir: (Ə+YHŞ)+(S+MŞ). Bu da III növ təyini söz birləşməsi modelidir. Başqa bir sintaksem modeli də vardır ki, bu, II növ təyini söz birləşməsidir: S+ (S+MŞ).

Linqvistik mənsubiyyətin iki fərqli növü vardır. Birinci növ predikativ, ikinci növ isə atributiv mənsubiyyətdir. Qrammatik mənsubiyyət kateqoriyası mənsub predmetin dil ifadəsinin vahidini formalaşdırır. Yəni mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisi söz artırılaraq onu mənsubluq mənalı sözformaya çevirir. Mənsubiyyətin qrammatik kateqoriyası olmayan dillərdə isə mənsubluq dilin müxtəlif səviyyə vahidləri və onların birləşmələri şəklində reallaşır. Rus və ingilis dillərində mənsubiyyət leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin köməyi ilə verilir. Bu vasitələrə aşağıdakılar aiddir: 1) mənsubiyyət və qayıdış əvəzlilikləri; 2) mənsubiyyət obyektinin varlığını və ya yoxluğunu bildirən prepozitiv semantikali sifətlər; 3) uzlaşmayan genitiv təyinlər; 4) avtonom possessivli konstruksiya; 5) idarə edən sözün ziyəlik və yönlük halda olan söz birləşmələri; 6) mənsubiyyət sifətləri; 7) predmetin xassəsini və ya bu xassənin yoxluğunu idarə edən keyfiyyət sifətləri. Bundan başqa ingilis dilində apostroflu konstruksiyalar və sözönlü konstruksiyalar (the shoes of Mr. Brown), az rast gəlinən “for the life of me” tipli birləşmələr də mənsubiyyətin ifadəsinə xidmət göstərir.

Posessivliyin atributiv ifadə vasitələrinin iki əsas mənası olur. Bunlardan birincisi bilavasitə leksik mənadır və mənsubiyyət birləşməsi ilə reallaşır (mənim evim, мой дом, my house və s.) İkinci halda posessiv şəxsə münasibəti bildirir və hansı etnokulturoloji əlamətə söykənməsini aşkara çıxarır.

Posessivlərin ifadə etdikləri əlavə xüsusiyyətlərin iki tipi vardır. Birinci tip posessiv əlaqənin daimiliyindən irəli gəlir. Bu çox zaman əvəzliyin aid olduğu aktantın fəaliyyəti və əlamətləri ilə əlaqədar olur. İkinci tip isə qiymətləndirmə konnotasiyasının nəticəsidir. Bu halda əvəzlik qiymətləndirmə predikatını doğurur. Posessivlərin bu iki periferiya mənalı təkrarın əvəzlik funksiyası ilə şərtlənir. Onların hər biri müəyyən struktur xüsusiyyətləri və komponentlərinin semantikasi ilə səciyyələnir. İngilis

dilində ən çox yayılmış əlamət bildirən konstruksiya növü “with”sözönülü quruluşlarıdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə mənsubiyyət anlayışının ifadə olunmasında meydana çıxan oxşar cəhətlər mənsubiyyət anlayışının özü ilə bağlıdırsa , fərqli cəhətlər bir dildə xüsusi mənsubiyyət kateqoriyasının mövcudluğu, başqa bir dildə isə onun yoxluğu ilə əlaqədardır. Eyni zamanda , mənsubiyyət anlayışının ifadəsində mədəniyyətlərarası kontekst də xüsusi yer tutur. Mədəniyyətlərarası kontekst daha çox ayrılmaz və ayrılan mənsubluqda özünü göstərir.

Azərbaycan dilində mənsubiyyət birləşməsində ixtisarin fərqli formalarına rast gəlinir. Burada yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzliyin izafiliyə görə işlənmədiyi hallar nəzərə alınmır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət şəkilçisinin özünün ixtisarı halları da vardır.

Dildə olmayan kateqoriyanın xüsusiyyəti və ya əlaməti dildə olan komponenti və ya söz ilə ifadəsini tapa bilir. Azərbaycan dilində ayrıca kateqoriya kimi qəbul edilməyən müəyyənlik/qeyri-müəyyənliyin bu dilin başqa kateqoriyalarının şərh zamanı üzə çıxması müşahidə olunur. Mənsubiyyət birləşmələrində müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik birləşmələrinin birinci tərəfində özünü göstərir. Birləşmənin birinci tərəfində yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməsi müəyyənliyi, qəbul etməməsi isə qeyri-müəyyənliyi ifadə edir. Mənsubiyyət kateqoriyası vahidinin birləşmədə iştirakı bu kateqoriyanın müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə əlaqəsini təsdiqləyir.

Dissertasiyanın “**Müxtəlif sistemli dillərdə hal kateqoriyasının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri**” adlanan IV fəslində müxtəlif sistemli dillərdə hal kateqoriyasının kommunikativ səciyyəsi, onun koqnitiv və praqmatik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Hal ismi qrammatik kateqoriyalar arasında mürəkkəbliyi və tətbiq dairəsinin genişliyi ilə seçilir, sözləri əlaqələndirməklə ünsiyyətin qurulmasına birbaşa xidmət edir. Hal kateqoriyası, onun paradigmalarının formalaşması ən qədim dil hadisələrindən biridir. Hələ antik dövrün filosofları haldan danışımlar.

Avropa dilçiliyində hal ilk dəfə L.Yelmslevin əsərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Müəllif universal “çərçivə” modelini qurmuş və onunla bir sıra konkret dilləri təsvir və müqayisə etmişdir. Danimarka dilçisinin fikrinə görə, hal kateqoriyasının əsasında məkan münasibətləri

durur. O, 216 nəzəri mümkün halı ayırmış, onları əsas mənaya görə qruplaşdırmağın əleyhinə olmuşdur.¹

Ç.Fillmor “hal qrammatikası”nı yaratmışdır. Onun nəzəriyyəsi “dərın strukturlar” anlayışına və semantik xüsusiyyətlərə (agentiv, instrumentativ, pasientiv, faktitiv, lokativ və s.) əsaslanır. Ç.Fillmorun fikrinə görə, dərın strukturlar əsas tədqiqat obyektı olmalıdır. “Hal” termini xalis mənə münasibətlərinin ifadə olunması üçün istifadə edilir. Tədqiqatçı altı haldan ibarət sistem qurmuşdur.²

Ədəbiyyatda türk dilinin 8, qaqauz dilinin 9, türkmən dilinin 7, özbək dilinin, yeni uyğur dilinin 11 və s. halının olması göstərilir.³

Müasir Azərbaycan dilində ismin halları altıdır. Bu məsələyə münasibətdə tarixən müxtəlif fikirlər olmuşdur. Dilimizdə halların sayının beş, altı, yeddi, doqquz olması göstərilmişdir.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki istiqamətdə təyin olunur: 1) semantik və ya məntiqi; 2) funksional. Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə Ç. Fillmor tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Ç. Fillmor ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı vardır.⁴

Hazırda ingilis dilində məhdud hal ideyası aparıcıdır. Burada ismin iki qrammatik halı - ümumi hal (the common case) və yiyəlik hal (the genitive case) paradıqmasına istinad olunur. Rus dilində altı hal forması vardır. Rus dilində hallanma cins kateqoriyası ilə üzvi surətdə bağlıdır və tək formaları əsasında müəyyənləşir. Təkin hal forması əsasında rus dilində üç hallanma növü fərqləndirilir və onlar, sadəcə sıralanır: I, II, III hallanma.

Rus və türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin hal sistemlərinin müqayisəsi zamanı sözlər arasında əlaqələri yaradan vasitələrdəki fərqli cəhətlərin müxtəlif mənaların reallaşmasına təsiri aşkara çıxarır. Azərbaycan dilinin yiyəlik halı rus dilinin yiyəlik-çıxışlıq halından fərqlənir. Rus dilində yiyəlik məzmunu yiyəlik əvəzlilikləri ilə əldə olunur. Rus dilinin alətlik halı Azərbaycan dilində ilə qoşmalı birləşmədə ifadəsini tapır.

¹Елмслев Л. Язык и речь // Звергинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1960. с. 56–66.

²Филлмор Ч. Дело о падеже// Лингвистика XX века: система и структура языка. Ч. II. Москва, 2004, с. 75-97.

³Вах: Ahmet V. Ercilasun. Türk lehçeleri Grameri. Ankara, 2007

⁴Филлмор Ч. Дело о падеже// Лингвистика XX века: система и структура языка. Ч. II. Москва, 2004, с. 92.

Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözün əlaqələndiyi sözlə yaratdığı konstruksiya və ondan doğan semantika ingilis dilində *out of* tərkibi önlüyü ilə əlaqələndiyi sözün birləşməsindən əmələ gələn konstruksiyanın semantikasına ekvivalent olur. Təbii ki, tərsinə transformasiya da mümkündür. İngilis və rus dillərində eyni və yaxın semantikanı ifadə edən ekvivalent önlüklər vardır.

Məkana etnokulturoloji səviyyədəki münasibət önlüklərin işlənmə məqamlarında aşkara çıxır. Tədqiqatçılar ingilis dilində **out of** önlüyünün işlənmə məqamında məkanın qapalılığını əsas götürürlər. Azərbaycan dilində “Zakir evdən çıxdı”, “Pərvin mətbəxdən çıxdı”, “Şakir dəhlizdən eyvana keçdi” kimi cümlələrdə məkan mövcuddur, qapalıdır və hərəkət bu məkandan çıxmağı ifadə edir. Çıxışlıq haldakı söz tərk edilən məkanı bildirir. İngilis dilində qeyd olunan önlük yalnız qapalı məkan ifadə edən sözlərlə əlaqələnir.

Sözlərin məkani əlaqələndirilməsi real obyektlərin müxtəlif cür konseptuallaşdırılması bağlılığı malikdir. İngilis və rus düşüncə tərzinə görə, minik maşını daxili məkana malikdir və bu daxili məkan hamı üçün deyildir. Digər nəqliyyat növləri isə ictimaidir. Bu halda etnokulturoloji amil mənsubiyyətlə və qapalılıq xüsusiyyəti ilə müəyyən dərəcədə əlaqələnir. Fərdin özünə məxsus olan minik maşını başqaları üçün qapalıdır. İctimai nəqliyyat isə hamı üçün açıqdır.

Polyaklar rus dilinə hərfi tərcüməsi “**из-за плотно занавешанных окон не проникал свет**”, “**улыбался ему из-за окна**” ifadələrini işlədirlər. Rus dilində isə bu ifadələr qrammatik düzgün olsalar da, istifadə edilmir. Rus dilində “**улыбаться из окна**” deyilir. Bu halda müşahidəçi evdən kənardadır. “**За окном**” halında müşahidəçi evdədir. Rus düşüncə tərzinə görə pəncərə ayıran predmet deyildir. Pəncərə işıq düşməsi üçün açılmış boşluqdur. Pəncərədən çıxmaq pis hesab edilmişdir. Bu adət Azərbaycanda da qeyd alınır. Evdə yaşamayan canlının pəncərədən evə girməsi pis hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.

Dildə məkanın ifadəsi etnosun məkanı təsəvvür, görmə və assosiativ düşünmə tərzində özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Məkanın içində olmaq daha statik və dayanıqlı formadır. Bir məkanın başqa bir məkan daxilində yerləşməsi isə realdır. Məkanı təsəvvür etmək tərzini bir-birinin daxilində yerləşdirilən məkanların sayını artırmağa və azaltmağa, bir məkanı digərinin içində yerləşdirməyə məhdudiyət qoya bilər. Etnosun məkan təsəvvürləri özünü onun nitqində də tapır. Azərbaycan dilində “mənim maşınım var” deyilsə, “məndə maşın var” deyimini kontekstdən asılı olur və çox zaman bu deyim işlənmə bilmir. “Məndə ev var” konstruksiyası da yerlik

halın təsirindən normativ tələblərə cavab vermir. Belə aydın olur ki, türk dillərinin daşıyıcıları , o cümlədən də Azərbaycan dilinin daşıyıcıları üçün

məkani qapalı götürmək səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət özünü yerlik haldan istifadə olunduqda daha aşkar göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də, türkologiyada yönlük, yerlik və çıxışlıq halları məkani hallar adlandırılır. Bu halların istifadə olunması prosesində koqnitiv və praqmatik xüsusiyyətlərin təsiri üzə çıxır. “Evdən çıxmaq” birləşməsində ikinci tərəf feildir. Çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etmiş “ev” sözü hərəkət bildirən sözlə əlaqələnir. Birləşmədə ev məkan funksiyasını və hərəkətin başlanma nöqtəsini ifadə edir. İngilis dilində “to leave home”, rus dilində “выходить из дома” birləşmələri “evdən çıxmaq” birləşməsinə ekvivalentdir. “Çıxmaq” hərəkətə başlanğıc nöqtəsindən uzaqlaşma mənasını verir. Məlumdur ki, insan evi qapalı məkan kimi dərk edir. Koqnitiv mexanizm qapalı məkandan uzaqlaşma ilə bağlı olan hərəkəti bildirəcəkdir. Ancaq hərəkətin başlanma və bitmə anları haqqında məlumat verildikdə subyektin evlə müqayisədə müxtəlif yerləşmə mövqeləri aşkara çıxır. “Evdən çıxıram” (I am leaving home) predikativ birləşməsində hərəkət başlanmış, lakin bitməmiş haldadır. Azərbaycan dilində hərəkət indiki zamanda baş verir. Adresant qapalı məkanın müxtəlif nöqtələrində yerləşə bilər. Bu hallarda subyekt eyni cümlədən – “evdən çıxıram” cümləsindən istifadə edə bilər.

Əşyaların məkan daxilindəki yeri coğrafi reallıq nəzərə alınmaqla müşahidə olunur. Amerika hindularının dilində əşyanın stolun üstündəki yeri “stolun mərkəzindən Şərqə doğru” modeli ilə göstərilir. Çinlilər bu məqamda “stolun şərqində”, “stolun qərbində”, “stolun cənubunda”, “stolun şimalında” ifadələrindən istifadə edirlər. Avstraliya aborijenlərinin dilində “Otağındakı şimal divardakı nədir?”, “sənin cənub dizin” kimi ifadələr işlədilir. Havayda predmetlərin yerini göstərmək üçün “dağ istiqamətində”, “okean tərəfdə” tipli birləşmələr vardır.

Azərbaycan dilində yönlük hal hərəkətin istiqamətini, yönünü göstərir. Şübhəsiz ki, bu istiqamət hərəkət edənin durduğu nöqtədən uzaqlaşmasını və yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş obyektə doğru istiqamətlənməsini ifadə edir. Lakin Azərbaycan dilinin daşıyıcısının təfəkküründə öz hərəkətinə bu hərəkətin tamamlanacağı nöqtədə duranın gözü ilə baxmaq xüsusiyyəti vardır. Rus dilində suya baxıram – *я смотрю на воду* (I am looking at water), *суду даş атıрам – я бросаю камень в воду* (I am throwing a stone into a water), *суду гиріят – я выхожу в воду* (I am going into the water). Göründüyü kimi suya baxmaq halında baxan şəxslə su arasında müəyyən məsafə olur. Burada su ilə təmas yoxdur. Ona görə də, “на” önlüklü haldan istifadə olunur. Suya girmək halında su ilə təmas yaranır və bu konstruksiyada “в” önlüklü hal tətbiq olunur. Digər tərəfdən,

suya daş atmaq halında da hərəkətin başlanğıc nöqtəsi ilə onun istiqamətləndiyi nöqtə arasında müəyyən məsafə vardır və suya daş atmağın daşın suya düşməsinə dəqiqliyi ilə göstərmir. Bu, hərəkətin baş verdiyi situasiya ilə bağlılığa malikdir. Azərbaycan dilində yonluk haldakı istiqamət şəffaf predmetin sanki daxilinə də nüfuz edir. Baxmaq hərəkətin ikinci predmetin səthinə qədərki məsafə ilə məhdudlaşmır. Məsələn, “suya baxmaq” *suyun içinə baxmaq* anlamını da verir. Bu halda hərəkətin istiqaməti suyun səthində tamamlanmır onun içinə nüfuz etmiş olur. Rus dilində isə bu məqamda səthlə məhdudlaşma nəzərdə tutulur və ona görə də “смотреть на воду” konstruksiyasından istifadə olunur, “на” önlüyü səthlə məhdudlaşmanı ifadə edir. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, qrammatik hal kateqoriyasında məkani halların işlənməsi zamanı linqvokulturoloji və etnokulturoloji amillər daha çox üzə çıxır.

Dissertasiyanın “**Müxtəlif sistemli dillərdə cins kateqoriyasının linqvistik xüsusiyyətləri**” adlanan V fəslində cins kateqoriyasının linqvistik statusu müəyyənləşdirilir, müxtəlif sistemli dillərdə cins ifadə vasitələri araşdırılır, cins konseptinin tərcümədə verilməsinin mədəniyyətlərarası konteksti öyrənilir. Bu fəsilə cins kateqoriyasının olduğu, olub sonradan kateqoriialığını itirmiş və ümumiyyətlə olmadığı dillərin materialı əsasında tədqiqat aparılır.

Hələ bizim eradan əvvəl sofistlər cins kateqoriyasının iki əsas xüsusiyyətini qeyd etmişlər: 1) cins formal səciyyə daşıyır, sintaktik səviyyə vahidləri arasında uzlaşmaya xidmət edir; 2) qrammatik cins kateqoriyası ilə təbii cins arasında qismən uyğunluq vardır.

Aristotel ilk dəfə yunan dilinin isimlərinin şəkilçilərini təsnif etmiş və onların əsasında cinslərə bölgünü vermişdir. Roma dilçilər eyni semantikəli sözün müxtəlif dillərdə fərqli cinslərə malik olmasını göstərmişlər. Onların fikrinə görə, heyvanın cinsi danışan üçün əhəmiyyət daşıdığı ad da cins əlaməti olur.

Hind-Avropa dillərində kişi cinsini ifadə edən -o, -s şəkilçiləri ilkin dövrdə ümumi anlayışları bildirməyə xidmət etmişdirsə, qadın cinsi üçün səciyyəvi olan -a, -ie, -i əvvəllər mücərrəd və toplu isimləri əmələ gətirmişdir. Sonralar bu suffikslərin mənası dəyişmiş, onlar canlılıq zonasında qadın cinsinə aid varlıqları bildirmişdir. Son nəticədə qeyd edilən suffikslər qadın cinsini ifadə edən morfem kimi məhsuldarlıq əldə etmişdir. Bu proses canlılıq kateqoriyasına aidlikdən asılı olmayaraq isimlərin qadın cinsini bildirməklə tamamlanmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, protohind və protoavropa isimləri əvvəlcə iki sinfə - canlılar və cansızlar sinflərinə bölünmüş,

sonradan canlılar sinfinə daxil olan isimlərin də iki cinsə - kişi və qadın cinslərinə bölünməsi baş vermişdir.

E.Sepir cins kateqoriyasının mövcud olmasının arxaik konseptlərin qalığı kimi izah edir: "... forma özünün konseptual məzmunlarında daha çox yaşayır. Forma da, məzmun da arasıkəsilmədən dəyişir, amma ümumən forma ruhun uçub-getdiyi yaxud öz mahiyyətini dəyişdiyi zaman da qalmaq təmayülünə malik olur..."¹

Əsas nəzəri problem cins kateqoriyası çərçivəsində mövcud olan iki qütbün - sırf formal şəkildə cinsə aidlik (cansız və şəxssiz isimlərdə cins) və cins anlayışına əsaslanan semantik motivləşmiş cins mənsubluğu (canlı və şəxslı isimlər) qütbləri mövcuddur.

Rus dilində qrammatik cins kateqoriyası "*Она открыла дверь*" cümləsində qadın cinsindən olan şəxsin qapını açmasını ifadə etməyə imkan verir. Bədii əsərin, nitq aktının, diskursun bu cümlə ilə başlanması həmin cümlənin Azərbaycan dilində verilməsində çətinlik törədir. Rus dilində qapının qadın cinsindən olan şəxs tərəfindən açılması fikrində ümumi cins amili vardır. Azərbaycan dilində "O, qapını açdı", "Qız qapını açdı", "Qadın qapını açdı" cümlələrindən heç biri rus dilində olan cümlə ilə ekvivalent deyildir.

Müxtəlif dillərdə qrammatik cins kateqoriyasının inkişafında oxşar və fərqli meyillər müşahidə olunur. Təbii ki, bu dillərdə yeni alınma sözlərin cinsə görə təsnifi kateqoriyanın struktur-qrammatik xüsusiyyətlərində yeniləşmə yaradır. Rus dilində alınmaların onların formasına görə cins bölgüsü aparılır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müəyyən dildə cins kateqoriyasına aid vahidlərin təyin olunmasında "perseptual cins" - dərketməyə əsaslanan cins anlayışının daxil edilməsi əhəmiyyət daşıyır. Qrammatik cins kateqoriyasının olduğu dildə hər bir ismə cins şamil edilir, onun qrammatik göstəricisi təyin olunur. Lakin cins mənsubluğu ilə predmetin konseptual əlamətləri arasında əlaqə həmişə üzde olmur.

İspan və alman dillərinin daşıyıcılarında cinsin təyin olunmasına münasibətdə uyğunluq stereotipik əlaqəsi olan heyvan adlarının hər iki dildə cins eyniliyinin müşahidə edilməsində özünü göstərir. Qəşəng, gözəl heyvanların adları qadın cinsinə, güclü və vəhşi təbiətli heyvanların adları kişi cinsinə aid edilir. İnsanla bağlılığı, əlaqəsi olan isimlərin cinsləri daha asanlıqla təyin olunduğu halda, mücərrəd predmetləri bildirən isimlər üçün bu çətin prosesdir.

¹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва, Прогресс, 1993, s.76-77.

Bir sıra dillərdə qrammatik cins üçüzlüdür. Dildə qadın, kişi və orta cins mövcud olur. Bəzi dillərdə qrammatik cins ikiüzlüdür, qadın və kişi cinsi ilə səciyyələnir. Qrammatik cins eyni sözün paradiqmalarının oppozisiyası ilə aşkarlanmır. Yəni bu və ya digər söz cinsə aid ümumi qrammatik göstərici qəbul etməklə fərqli cinslilik qazanmır. Qeyd olunan cəhət qrammatik kateqoriyanın oppozisiya təşkil edən sözlərin müqayisəsinin nəticəsi kimi oxşar üzə çıxmır. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər cins amilinə görə təsnif olunur. Oppozisiya isə qadın-kişi, qadın-orta, kişi-orta cins şəklində qoyulur. Doğrudur, bəzi dillərdə, məsələn alman dilində cins analitik üsulla ifadəsini tapır, sözün əvvəlində işlədilən artıqlıq cinsi təyin edir. Üçüzlü qrammatik cins kateqoriyası analitik formaların az, flektiv formaların çox işləndiyi dillər üçün səciyyəvidir.

Qrammatik cins kateqoriyası ilə bağlı mülahizə və müddəaları, əsas tədqiqatları ümumiləşdirmə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: 1) cins kateqoriyası antik dövrdən bu günə qədər çoxsaylı tədqiqatların obyektinə olsa da, qrammatik cinsin motivləşmə məsələləri həllini tapmamışdır; 2) qrammatik cins kateqoriyası barədə əsas iki fərqli fikir vardır: a) qrammatik cins ekstralingvistik motivləşməyə malikdir; b) qrammatik cinsin meydana çıxmasında ekstralingvistik amillərin heç bir rolu yoxdur.

Cins kateqoriyasının aktuallaşması dildə cinsin şəxsləndirilmiş transpozisiyası ilə baş verir. Müəllif cansız əşyanı kişi və ya qadın cinsinə aid edir. Belə transpozisiya məcazlaşdırma və ya metaforlaşdırma üsullarından biridir.

İngilis dilində qrammatik cins kateqoriyallaşmamışdır. Ona görə də ayrı-ayrı müəlliflərin və ya bir müəllifin eyni predmeti, obyektini gah kişi, gah da qadın cinsinə aid etməsi halları müşahidə olunur.

Xüsusi halda real gerçəkliyin cansız əşyaları şəxsləndirilərkən də cinsin leksik vasitələrindən istifadə etmək imkanları yaranır. Buna baxmayaraq, şəxsləndirmə bəzən cansız predmetə münasibətdə cinsi ifadə etməyə fərqli münasibət, fərqli yanaşma doğurur. Bu, bir tərəfdən, dilin daşıyıcısı olan etnosun mədəniyyəti, həyat tərzini, təbiət hadisələrinə münasibəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən cansız əşyanı şəxsləndirənin cinsindən də asılı olur. Kişilər qızı, qadını marala, ceyrana, pişiyə, çiçəyə, gülə və s. bənzədirlər. Lakin qadınlar belə bənzətmələr seçərkən həmişə eyni mövqedən çıxış etmirlər.

İsmlər cinsə görə dəyişmir. Cins onların təsnifedici əlamətlərindən biridir. Cins kateqoriyasının ifadə vasitələrinin tədqiqi göstərir ki, qrammatik cins kateqoriyası ifadə və məzmun planlarının mürəkkəb

dialektik vəhdəti olub sistem daxili və sistem xarici amillərin kompleks qarşılıqlı təsiri altında yaranır, formalaşır və şəklini dəyişir. Cinsi ifadə edən vasitələr arasında əhəmiyyətli fərqlər olmasına baxmayaraq, onlar vahid funksional əlamət ətrafında birləşir, qrammatik səviyyədə isimlərin cinsə görə təsnifini ifadə etmək üçün əlamət rolunu oynayır.

Müxtəlif sistemli dillərdə cinsin ifadə olunmasında fərqli xüsusiyyətlər kifayət qədərdir. Semit dillərindəki cins hind-Avropa dillərindəkinə oxşarsa da, semit dillərində orta cinsin yoxluğu əsaslı fərq kimi üzə çıxır. Bu dillərdə fel formaları mübtədamin cinsi ilə uzlaşır. Ərəb dilində kitabta “sən yazmısan”, kitabtı (sən yazmısan - qadın cinsi), kitaba (o yazıb), kitabət (o yazıb - qadın cinsi), II şəxsin cəmində kitabtum (kişi cinsi), kitabtunna (qadın cinsi), üçüncü şəxs təkdə kitabı (kişi cinsi), kitabna (qadın cinsi) olur. Bu dildə birinci şəxsin tək və cəmində belə fərq müşahidə olunmur: kitabtu (mən yazmışam - kişi və qadın), kitabna (biz yazmışıq - kişi və qadın).

Bədii əsərin tərcüməsi zamanı cins kateqoriyasının mənbə dildəki metaforlaşmış forması heç də həmişə saxlanılmır. Bir çox hallarda metaforlaşmış cins kateqoriyasını buraxır, ona obyekt dildə qarşılıq axtarırlar. Bu isə lokal təhriflərə səbəb olur, tərcümə mətni və ya konteksti mənbə dildəkinə adekvat, yaxud ekvivalent olmur.

Tərcüməçi mənbə dildə cins kateqoriyası ilə əlaqəli metaforu obyekt dildə verərkən müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə edir. E.Hemenqueyin “Qoca və dəniz” hekayəsinin rus dilinə tərcüməsində bu cür məsələnin həllini nəzərdən keçirək. Əsərin orijinalında müəllif dənizi qadın kimi təsvir edir, bu zaman şəxsləndirilmiş cinsin transpozisiyası ilə yanaşı, ispan dilinin müvafiq artiklindən də istifadə etmişdir. İngilis dilində “her” əvəzliyi ilə qadın cinsi qeyd olunur. Müəllif balığa kişi cinsini aid etməklə onu qoca balıqçı ilə rəqib səviyyəsinə qaldırır. Beləliklə, hekayədə balıqçı ilə balıq arasındakı mübarizə iki kişi arasındakı mübarizə kimi təsvir olunur. Hər iki kişinin bir məqsədi də dəniz - qadını ram etməkdir. Rus dilindəki mətnə **balıq** qadın cinsində verilir. Nəticədə dənizdəki mücadilə kişi (balıqçı) ilə qadın (balıq) arasında gedir. Bu da əsərin semantik inkişafını təhrif edir, mədəniyyətlərarası konteksti (kişi-kişi mübarizəsi) dəyişdirir.

İngilis dilində bütün gəmi növlərinin adı tarixən qadın cinsində olmuşdur. Adıçəkilən hekayədə müəllif qayıqdan danışanda oxucu bu qənaətə gəlir ki, söhbət qadındandır. Sonrakı cümlələrdə gəmi - qadın obrazı kimi daha da canlandırılır, qadına məxsus keyfiyyətlərlə təyin edilir.

Rus dilində söz kişi cinsinə aiddir. Beləliklə, orijinala xas olan qadın obrazı və ona aid keyfiyyət təsirini itirir.

İspan və alman dillərinin daşıyıcıları arasında aparılmış sınaq zamanı respondentlərə “açar” və “körpü” sözlərini ingilis dilində təsvir etmək tapşırığı verilmişdir. Məlumdur ki, ispan dilində “açar” sözü qadın, “körpü” sözü kişi cinsinə aiddir. Alman dilində, əksinə açar kişi, körpü qadın cinsindədir. Sınaq nəticəsində məlum olmuşdur ki, almanlar açarı təsvir edərkən onun öz dillərindəki cins mənsubluğunu nəzərə almış və “heavy, hard, caged, metal, serrated and useful” kimi sözləri işlətməmişlər. İspanlar bu predmetlə əlaqədar “golden, intricate, little, solely, shynycend tiny” sözlərindən istifadə etmişlər. Körpü sözünün təsvirində vəziyyət dəyişməmişdir. Almanlarda “beautiful, elegant, fragile, peaceful, pretty and slender”, ispanların təsvirində isə “big, dangerous, long, strong, sturdy and towering” sözləri qeydə alınmışdır (Foundalis). Cansız predmetlərin konseptual təqdimatı zəruri cins təsəvvürlərini özündə birləşdirir. Bir çox tədqiqatçılar isə bunu yalnız mədəniyyətlə əlaqələndirirlər.

A. Axmatovanın şeirində *гадын* cinsinə mənsubluq məzmunu birinci misradakı “*горкая*” и “*старая*” sözlərində üzə çıxır. Azərbaycan dilində təsvir olunanın qadın cinsində olması leksik yolla verilmişdir. Tərcüməçi bəndin son misrasında “qarı” sözündən istifadə etmişdir. Azərbaycan dilindəki mətndə bu sözü “qoca” ilə əvəz etsək, haqqında bəhs olunan şəxsin qadın və ya kişi cinsindən olması bəlli olmayacaqdır. Çünki Azərbaycan dilində “qoca” sözü hər iki cinsdən olana aid edilir. Məsələn, qoca qadın, qoca kişi. Buradan aydın olur ki, tərcüməçi haqqında danışılan personajın kişi olmasını göstərmək üçün analitik üsuldən istifadə etmək məcburiyyətində qalacaqdı və “qoca kişiyəm” birləşməsinə şeirə daxil edə bilərdi. Son misranın “Açıdı, tündməzəc qocayam artıq” şəklində verilməsi isə şeirin ümumi məzmunu və poetik xüsusiyyətlərinə xələl gətirir.

Mədəniyyətlərarası kontekst bədii əsərlərin rus dilindən ingilis, ingilis dilindən rus dilinə tərcüməsində də özünü göstərir. Rus dilində “*любовь*” qadın cinsindədir. İngilis dilində “*Love*” orta cinsdədir.

Bu cür nümunələr bir dilin qrammatik quruluşunun daha kamil, digərini isə naqis olduğunu göstərmir. Hər bir dil həm obrazlılığı, həm ekspressivlik və emosionallığı vermək imkanlarına malikdir. Mədəniyyətlərarası kontekst dil daşıyıcılarının obyekt və predmetlərə fərqli münasibətlərindən irəli gəlir. Bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriyanın olması, başqa bir dildə isə olmaması etnokulturoloji kodların qarışmasına səbəb olur və ya müvafiq kontekstlərlə əvəzlənməsinə mane olur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat prosesində əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyanın əsas nəticələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Qrammatik kateqoriyanın zəruri əlaməti qrammatik formalar sistemində qrammatik mənanın ifadə vəhdətidir. Hər bir qrammatik kateqoriya qarşılaşdırılan sıraları birləşdirən mürəkkəb struktur təşkil edir. Dildə müəyyən qrammatik məna və onun ifadə vasitəsi arasındakı uyğunluq varsa, ən azı iki ünsür arasında qarşılaşdırma mümkündürsə, onda qrammatik kateqoriyanın mövcuddur.

2. Linqvokulturologiya dilçilik və kulturologiyanın kəsişdiyi bir nöqtədə əmələ gəlmiş, xalqın dilində möhkəmlənmiş mədəni təzahürləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir. Dil həm də bilavasitə ictimai əlaqələrlə bağlı olub, onlara xidmət edir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı şəkildə reallaşması kommunikasiya prosesində gerçəkləşir.

3. Müxtəlif dillərin ayrı-ayrı yarus vahidlərini müqayisə edərkən, etnik düşüncənin həm dilin lüğət tərkibində, həm də onun qrammatik quruluşunda aydın şəkildə əks olunduğunu görmək olur. Dilin hər bir vahidi mədəni informasiya daşıyır.

4. Dilin hər hansı işarəsində maddiləşən mədəni informasiyanın milli özünəməxsusluğunun açılmasına xidmət edən anlayışlar linqvokulturologiyanın baza kateqoriyalarını təşkil edir.

5. Qrammatik formaların tədqiqatına antroposentrik və linqvokulturoloji yanaşma invariant vasitəsilə qrammatik kateqoriyanın ifadə üsullarından kənara çıxma hallarının izahı üçün mühüm faktlar ortaya çıxarır.

6. Cəm üçün standart forma mənada çoxluğun, tək üçün mənaca təkliyin ifadəsidir. Lakin kəmiyyət kateqoriyasında belə aşkar, standart məzmunundan sapmalar çoxdur və bu sapmalar linqvokulturoloji amillərlə izahını tapır.

7. Dil koqnitiv fəaliyyətin məhsulunu təqdim edir. Müxtəlif xalqlarda real gerçəklikdən dərkətmədən qrammatik ifadəyə olan yol fərqlidir. Bu, xalqların tarixi, coğrafiyası, həyat tərzini, mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə şərtlənir.

8. Ənənəvi semantika lüğətə daxil edilən sözləri öyrəndiyi halda, müasir semantika sözləri qarşılıqlı təsirdə və mətnlə əlaqədə tədqiq edir. Ənənəvi semantikada məna birlaylı quruluşdursa, müasir semantikada presuppozisiya, assersiya, modallıqla bağlı bir sıra mənalara üzə çıxarır.

9. Antroposentrik linqvistika qrammatikaya formalar haqqında elm kimi deyil, nitqin məzmununu təşkil edən mənalara arasındakı uyğunluq və bu mənalara xarici ifadə vasitələri sistemi kimi inkişaf etməyə imkan verir.

10. Kəmiyyət formalarının izah dairəsinə qrammatik formalarla adlandırılan maddi xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar daxil edilir. Bura ölçü, bu və ya digər predmetin məişətdə istifadə edilməsi, konseptuallaşma usulu ilə bağlı məlumatlar aid edilə bilər.

11. Morfologiya canlı funksional sistemin mühüm hissəsi, fəaliyyətdə olan dilin xüsusi komponenti, eləcə də bütün kommunikasiya aktlarında fəal iştirak edən qrammatik komponentlər toplusu kimi qəbul edilməlidir. Koqnitiv nəzəriyyə qrammatikanı avtonom, qapalı və irrasional sistem deyil, insanın maddi aləmi dərkətmə təcrübəsinin inikası hesab edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Müxtəlif dillərdə mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə formalarına dair// Filologiya məsələləri, №4, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 120-123
2. Qrammatik kateqoriya dil hadisəsi kimi// Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2012, №1, s. 65-68
3. Grammatical Category as the Manifestation of Objective Reality// *Хабаршы Вестник КазНУ. Серия филологическая*, 4 (138) 2012, s. 60-63
4. Müxtəlif mədəniyyətlər kontekstində çoxdilli insan amili// ADU, “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” adlı Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2012, s. 83-85
5. Dilçilikdə mədəniyyət və mədəniyyətlərarası kontekst məsələləri// Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2015, s. 14-20
6. Qrammatik mənənin kateqorialaşmasının mədəniyyətlərarası xüsusiyyətləri// Elmi əsərlər. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu ISSN2409-8817, 2016, s. 80-84
7. Linqvomədəniyyət və dünyanın dil mənzərəsi// “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika Elmi-praktik Konfransının Materialları, Bakı, 2016, s. 24-26
8. Mənsubiyyət kateqoriyasının mədəniyyətlərarası xüsusiyyətləri haqqında// Filologiya məsələləri, № 5, Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.27-32
9. Gerçəkliyə münasibət və qrammatik sistemdə dəyişmələr// Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası, № 2, 2016, s. 5-11
10. Linqvokulturoloji kod və linqvokulturoloji komponent// Filologiya məsələləri, № 8, Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 206-210

11. Linqvokulturoloji vahidlər və onların iyerarxiyası// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. İSSN 2221-8432, Bakı: BSU, №2, 2016, s. 19-24
12. Interrelation of Language and Culture// İSSN1799-2591Theory and practice in language studies, Vol.6, No. 10, 2016, pp. 1940-1944
13. Müxtəlifsystemli dillərdə hal kateqoriyasının kommunikativ səciyyəsi//Elmi xəbərlər Bakı: ADU, Cild 1, № 5, 2016, s. 9-15
14. Mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı bəzi ziddiyyətli məqamlar haqqında// Dil və Ədəbiyyat. Bakı: ADU,№ 4, s. 21-26
15. Kateqoriyalararası əlaqə və təsirlər mədəniyyətlərarası kontekstdə//Azərbaycanda xarici dillər, 2016(3), s. 10-14
16. The category of number in different language systems// “Advances in social sciences research” journal, Society for Science and Education United Kingdom, Volume 4, Issue 1 Jan 2017, ISSN205500286, DoI: 10.14738/assrj.41.2501.Date:25.01.2017,UK, pp. 121-128
17. Müxtəlifsystemli dillərdə qrammatik hal kateqoriyası// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar Elmlər seriyası, 2017, №1, s. 218-222
18. Məkan münasibətlərinin hal və önlüklərlə ifadə olunması haqqında//Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, Cild 2, № 2, 2017, s.31-38
19. Hal kateqoriyası ilə yaranan əlaqənin mədəniyyətlərarası kontekstdə təzahürü//Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1(101), Bakı-2017, s.146-148
20. Qrammatik hal kateqoriyasının antroposentrik xüsusiyyətləri//Elmi əsərlər, Humanitar elmlər seriyası №1(82), Naxçıvan NDU “Qeyrət”-2017, s. 127-130
21. Cognitive and Pragmatic Peculiarities of the Category of Case in the Languages Belonging to Different Language Systems//International Journal of Middle East Studies, Volume 49 No 4, NC State University Thomson Reuters, 2017
22. Dünyanın dil mənzərəsində “kəmiyyət” konsepti//Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan Filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. Bakı, 2017, s. 307-310
23. Cins kateqoriyasının linqvistik statusu//Gəncə Dövlət Universiteti, Fundamental, Humanitar və Təbiət Elmləri Seriyası № 1, Gəncə, 2017, s. 178-184

24. Cins konseptinin tərcümədə mədəniyyətlərarası kontekstdə təzahürü// Bakı Slavyan Universiteti. Tağıyev Oxuları, Elmi məqalələr məcmuəsi 1/2017, s.16-24
25. Müxtəlif sistemli dillərdə kəmiyyətin ifadə olunmasının spesifik xüsusiyyətləri//İSSN 2313-5204, Türkologiya № 2, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti, Beynəlxalq elmi jurnal , Bakı-2017, səh. 61-68
26. Cins kateqoriyasının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri//Filologiya məsələləri, №6, Bakı: Elm və Təhsil, 2017, s.16-25
27. Kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları: linqvokulturoloji aspekt. Monoqrafiya, Bakı-Mütərcim-2017, 184 səh.

Bayramova A.M.

**THE SYSTEM OF GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE
NOUN IN CROSSCULTURAL CONTEXT**

(on the materials of languages with different systems)

SUMMARY

The dissertation devoted to the study of such problems as the anthropocentric approach to language, the place of cultural factors in language, the definition of linguo-cultural markers in the grammatical system consists of Introduction, five chapters, Conclusion and the list of literature.

The 1st chapter of the work defines the notion “the grammatical category” from the points of view of traditional linguistics and modern scientific aspects of linguistics. The study shows that the scientific bases of linguistics referring to categories have changed and left the boundaries of the morphological level of the grammatical category. The linguo-culturological research encompasses the study of language and culture in unison and the identification of the specific features coming forth from the mode of thinking of the ethnos, its attitude to the reality in the outcome of speech.

The 2nd - 4th chapters of the dissertation studies consistently the categories of number, possession, case and gender in the crosscultural context. The doctoral theme also investigates the concept of number in the linguistic world order, the means of expression of number in different languages, the manifestation of number in the crosscultural context, the linguo-cultural characteristics of possession, its means of expression, distinct forms of possession. It also presents the communicative characteristics of the category of case in the languages with different systems, its cognitive and pragmatic features.

The 5th chapter defines the linguistic status of the category of gender, analyses its means of expression in the languages with different systems and studies the crosscultural context of transformation of the concept of gender in translation. The research has been conducted on the basis of the materials of the languages with the category of gender as well as the languages in which gender either has lost its categorial nature or is absent.

The Conclusion of the doctoral theme sums up the basic outcomes of the research.

**СИСТЕМА ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В МЕЖКУЛЬТУРНОМ
КОНТЕКСТЕ**

(на материале разносистемных языков)

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению антропоцентрического подхода к языку, определению места культурных факторов в языке и лингвокультурологических маркеров в грамматической системе языка. Диссертация состоит из введения, 5 глав, заключения и списка использованной литературы. В главе I определяется понятие грамматической категории в свете современных научных направлений в традиционной лингвистике. Исследование показывает, что научные основы лингвистики, опирающиеся на категории, изменились, вышли за пределы морфологического уровня грамматической категории. В работе планируется выявить специфические черты, вытекающие из отношения этноса к реальной действительности, его образа мышления.

В главе II-IV последовательно исследуются грамматические категории числа, притяжательности, падежа и рода в межязыковом контексте. Здесь изучаются понятие числа в языковой картине мира, средства выражения числа в различных языках, проявления числа в межязыковом контексте; лингвокультурологические особенности, средства выражения притяжательности, а также коммуникативная специфика категории падежа, ее когнитивные и прагматические особенности.

В главе V определяются лингвистический статус категории рода, средства выражения категории рода в разносистемных языках, а также понятие рода в свете перевода в межязыковом контексте. Исследование проводится на основе материала языков, которым присуща / не присуща категория рода, а также языков, в которых эта категория была утрачена.

В заключении обобщаются основные результаты исследования.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙТЕН МАГАМЕД ГЫЗЫ БАЙРАМОВА

**СИСТЕМА ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В МЕЖКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ
(на материале разносистемных языков)**

5704.01–Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ – 2018